

ΣΟΥΔΑ: Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΣ

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Το έτος 2002 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί στον χώρο της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας, σχετικά με κείμενα της αρχαιότητας, κατά μία άποψη ως η χρονιά της Σούδας, ή πιο ορθά, του λεξικού του Σουΐδα.¹ Δύο εκδοτικοί οίκοι, ο ένας στην Αθήνα, ο άλλος στη Θεσσαλονίκη, προέβησαν στη δημοσίευση του έργου αυτού, ο πρώτος αναπαράγοντας φωτομηχανικά, ο δεύτερος στοιχειοθετώντας εκ νέου το κείμενο της κριτικής έκδοσης του λεξικού από τον Immanuel Bekker (1854).² Είναι σύνηθες το φαινόμενο τόσο για τα ελληνικά όσο και για τα διεθνή εκδοτικά δεδομένα, το ίδιο έργο του ιστορικού και λογοτεχνικού παρελθόντος να καθίσταται προσιτό μέσω διαφορετικών επεξεργασιών και ποικίλων μεταφράσεων. Αυτό που ξενίζει στην προκειμένη περίπτωση, είναι το γεγονός ότι ένα έργο που, με αποκλειστικό κριτήριο το γραμματειακό του είδος, θεωρείται στεγνό και μονότονο, καλείται να

¹ Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής χρησιμοποιείται η επωνυμία Σούδα· τούτο δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως θέση ή αποδοχή αυτού του ονόματος έναντι του τύπου Σουΐδας, αλλά ως παραδοχή μιας πραγματικότητας, η οποία ανταποκρίνεται στα γραμματολογικά και λεξικογραφικά δεδομένα της Βυζαντινολογίας τόσο στον ελληνικό όσο και στον διεθνή χώρο. Αξίζει να επισημανθεί ότι με την επωνυμία Σουΐδα/Suda παραπέμπουν στο έργο τα δύο βασικά λεξικά της μεσαιωνικής ελληνικής, του Κριαρά (1969-1997) και το *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität* (LBG). Η πρακτική που ακολουθείται στην παρούσα μελέτη διατυπώνεται εύστοχα από τον Erbse (1960, 174): «[...] in der Suda [...], d.h. in jenem lexikalischen Sammelwerke, das wir unter dem Namen 'Suidas' zu zitieren pflegen». Στο ζήτημα της ονομασίας γίνεται συνοπτική αναφορά παρακάτω.

² Πρόκειται για τις εξής εκδόσεις: α) *Λεξικόν Σουΐδα ἢ Σουΐδα*. Φιλολογική ἀποκατάστασις: Imm. Bekker, τόμ. I-II, CD Rom, Αθήναι: Γεωργιάδης (2002) και β) *Λεξικό Σουΐδα, 10ος αιώνας μ.Χ.* Εισαγωγή Β. Κατσαρός, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν (2002). Το πρώτο δημοσίευμα αποτελεί ανατύπωση και αντικατάσταση παλαιότερης έκδοσης του λεξικού σε έξι τεύχη που διέθετε ο ίδιος εκδοτικός οίκος. Ενώ ο Αθηναίος εκδότης καθιστά σαφές ποια κριτική έκδοση ανατυπώνει, ο δεύτερος εκδοτικός οίκος δεν αναφέρει ποιο ακριβώς κείμενο υιοθετεί. Στο γεγονός ότι και εδώ πρόκειται για την έκδοση του Bekker, γίνεται απλός υπαινιγμός στη σημ. 29 (σ. 20) της εισαγωγής· το επιβεβαιώνει όμως η σύγκριση του κειμένου στο δημοσίευμα αυτό με εκείνο του Bekker.

προσεγγίσει ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, στο οποίο και οι δύο εκδόσεις σαφώς προσβλέπουν. Η απουσία κριτικού υπομνήματος,³ αλλά και η παραίτηση από την παράθεση υπομνήματος πηγών και άλλων συναφών μαρτυριών, το οποίο στην περίπτωση λεξικογραφικών ή υπομνηματικών έργων της αρχαίας και βυζαντινής γραμματείας είναι απαραίτητο για την ανασυγκρότηση της ιστορίας της παράδοσης και την κατανόηση των φαινομενικά απλών, στην ουσία όμως δυσνόητων κειμένων, η έλλειψη διάκρισης των αρχικών λημμάτων από τις μεταγενέστερες προσθήκες,⁴ η υιοθέτηση της κριτικής έκδοσης του Bekker, η οποία επεμβαίνει σε ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της Σούδας, αφού αποκαθιστά την ιδιόμορφη για τα αρχαία λεξικογραφικά δεδομένα «αντιστοιχική» διάταξη των λημμάτων προσαρμόζοντάς την σε αυστηρά αλφαβητικό σύστημα,⁵ η συνοδεία, τέλος, του λεξικού εκ μέρους του πρώτου εκδοτικού οίκου από ψηφιακό δίσκο και στη δεύτερη περίπτωση η επίτομη έκδοσή του αποτελούν ορισμένες ενδείξεις για τον προσανατολισμό των εκδόσεων αυτών στις ανάγκες ενός ευρύτερου, από το εξειδικευμένο, κοινού. Την ίδια εντύπωση προκαλεί και η εκδοτική πρόθεση, όπως εκφράζεται στα διαφημιστικά μέσα των δύο εκδοτικών οίκων.⁶ Ο αθηναϊκός εκδοτικός οίκος, με την ιδιάζουσα για το πρόγραμμα του ιδεολογική φόρτιση, εντάσσει την ανατύπωση της Σούδας σε μια προσπάθεια αναγέννησης του ελληνικού πνεύματος και αναβίωσης της ελληνικής παιδείας. Ο εκδοτικός οίκος της Θεσσαλονίκης, από την άλλη, προβάλλει τη Σούδα ως την αρχαιότερη εν ζωή εγκυκλοπαίδεια και ως πολύτιμη πηγή όχι μόνο για τον ειδικό, αλλά και για τους φιλολογούντες, τους γλωσσομαθείς και αρχαιοδίφες. Την επιδίωξη προσέγγισης ενός ευρύτερου κοινού φανερώνει και η παρουσίαση της δεύτερης αυτής έκδοσης που δημοσιεύτηκε πρόσφατα σε εβδομαδιαία εφημερίδα (Παπαγιαννίδου 2003).

³ Από την παράθεση κριτικού υπομνήματος παραιτείται και η έκδοση του Bekker (1854). Χαρακτηριστική είναι, ως προς αυτό, η κριτική του Krumbacher (1897, τόμ. II, 569): «Durch Weglassung des kritischen Apparates [...] ist hier der ganze *Suidas* glücklich in einem Bande untergebracht, freilich so, dass für den Gelehrten (und wer benützt sonst den *Suidas*?) die Ausgabe unbrauchbar ist».

⁴ Στις μεταγενέστερες προσθήκες και στις πηγές τους αναφέρεται η Adler (1931, 681 κ.ε.). Πρόκειται για εκείνα τα λήμματα, τα οποία στην έκδοση της Adler παρατίθενται με μικρότερα στοιχεία· βλ. Adler 1928-1938, τόμ. I, XXIII.

⁵ Για την καινοτομία της έκδοσης του Bekker (1854) ως προς την αλφαβητική προσαρμογή και διάταξη των λημμάτων της Σούδας βλ. Adler 1931, 678· 1928-1938, τόμ. I, XII. Στο σύστημα της αντιστοιχίας αναφέρονται ο Bernhardt (1834-1853, τόμ. II, XXXVI κ.ε.) και η Adler (1931, 679)· πρβλ. Krumbacher 1897, 564· Hunger 1978, τόμ. II, 41· Alpers 1990, 26· Κατσαρός 2002, 10.

⁶ Στη διάθεσή μου βρίσκεται ο «Κατάλογος τῶν ἔργων 2003» των εκδόσεων Γεωργιάδη (Αθήνα) και ένα διαφημιστικό φυλλάδιο –χωρίς χρονολογικά στοιχεία– των εκδόσεων Θύραθεν (Θεσσαλονίκη).

Τόσο ο τίτλος της παρουσίασης «Το βυζαντινό Λαρούς» όσο και τα σχόλια που περιέχει,⁷ είναι ενδεικτικά για την αίσθηση που μπορεί να προκαλέσει και τη διάσταση που μπορεί να αποκτήσει η πρόσληψη της Σούδας από ένα πλατύτερο κοινό που είναι τελικά ο δυνητικός αγοραστής των συγκεκριμένων εκδόσεων.

Χωρίς να αναιρείται ή να υποτιμάται η σχέση του Έλληνα αναγνώστη με το ιστορικό και λογοτεχνικό του παρελθόν, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι δεν υπάρχει κάποιο παράλληλο του φαινομένου αυτού στα διεθνή εκδοτικά δρώμενα. Και αυτό δεν αφορά μόνο σε μικρούς εκδοτικούς οίκους, που δεν θα διακινδύνευαν εύκολα ένα παρόμοιο δαπανηρό εγχείρημα, αλλά και σε γνωστούς εκδοτικούς κολοσσούς στον τομέα της κλασικής αρχαιογνωσίας. Αλλά και εκτός του αρχαιογνωστικού πεδίου, για κάτι αντίστοιχο απουσιάζει η αναγκαία φιλοσοφία εκ μέρους τόσο των εκδοτών όσο και του αναγνωστικού κοινού. Δεν θα σταθούμε όμως περισσότερο στο φαινόμενο αυτό. Ο λόγος για τον οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον, είναι το κίνητρό του, το οποίο αντικατοπτρίζεται και στο πρόγραμμα μιας ημερίδας με θέμα τη λεξικογράφηση του ελληνικού πολιτισμού, που θεωρεί τη Σούδα πρόδρομο των νεότερων και σύγχρονων αρχαιογνωστικών εγκυκλοπαιδικών λεξικών και ισότιμη πηγή με έργα, όπως η *Realenzyklopädie*, ή και με εγχειρίδια που αναφέρονται στην εποχή συγκρότησής της.

Με αφετηρία τη διαπίστωση ότι η θεώρηση αυτή, αλλά και η επιτυχία της Σούδας ανά τους αιώνες τόσο ως προς τη σύλληψη όσο και ως προς την πραγμάτωσή της, βρίσκεται σε απόλυτη σχέση με την ιδιοσυγκρασία της, η παρούσα μελέτη στοχεύει στην ανασύνθεση της ιστορίας και του χαρακτήρα της Σούδας αφενός σε επίπεδο γραμματειακό, αφετέρου σε επίπεδο ιδεολογικό, όπως αυτά προκύπτουν μέσα από το ίδιο το έργο και τα φιλολογικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα. Στο πρώτο, το τυπολογικό μέρος της εργασίας, θα επιχειρηθεί να εντοπιστεί ο χαρακτήρας και να τεκμηριωθεί ο γραμματειακός προσδιορισμός της Σούδας στη βάση σύγκρισής της με εκπροσώπους τόσο του λεξικογραφικού όσο και του εγκυκλοπαιδικού είδους. Παράλληλα, με τη βοήθεια πληροφοριών που παρέχουν εγκυκλοπαιδικά έργα της αρχαίας και βυζαντινής γραμματείας, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε τη διαδικασία και τον τρόπο συγκρότησης του έργου. Στο δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής το ενδιαφέρον εστιάζεται στο ερώτημα της ιδεολογίας που εμπνέει τη σύλληψη της

⁷ Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια της παρουσίασης της Παπαγιαννίδου (2003) όπως: «Αυτό πια δεν είναι εγκυκλοπαίδεια, είναι Θησαυρός» –το κεφαλαίο Θ παραπέμπει όχι συνειρμικά, αλλά συνειδητά σε λαϊκό περιοδικό εποχής– και «Πώς ξέφυγε το σόι του Αριστοτέλη από το Χόλιγουντ;».

Σούδας και καθορίζει τις επιδιώξεις της. Αναλύοντας αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από το λεξικογραφικό μέρος του έργου, θα επιχειρήσουμε να αποτιμήσουμε τη δυναμική του με κριτήριο ένα βασικό χαρακτηριστικό της λεξικογράφησης πολιτισμού, τη χρονική διάσταση τόσο από πλευράς του υλικού που λημματολογείται και του τρόπου με τον οποίο ερμηνεύεται, όσο και από πλευράς πρόσληψης του έργου εκ μέρους του σύγχρονου της χρήστη και κατ' επέκταση του σημερινού αναγνώστη.

1. Η ΣΟΥΔΑ ΩΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟ ΕΡΓΟ

Η Σούδα σε αντίθεση με συγγενή της, από γραμματειακή άποψη, έργα δεν αποκαλύπτει άμεσα ούτε τον χαρακτήρα ούτε τον τρόπο συγκρότησης και τον στόχο της, όπως συμβαίνει στις αφιερωτικές επιστολές που συνοδεύουν το λεξικό του Ησυχίου και του Φωτίου –για να αναφέρουμε ορισμένους εκπροσώπους της λεξικογραφίας που στην παρούσα προσέγγιση μπορούν να θεωρηθούν ως πρότυπα της Σούδας– ή, ως προς τον εγκυκλοπαιδικό της χαρακτήρα, στο προοίμιο της *Φυσικῆς ἱστορίας* του Πλινίου του Πρεσβύτερου και σε αυτό που συνόδευε καθεμία από τις 53 *ὑποθέσεις* από τις οποίες απαρτιζόνταν οι *Ἐκλογαί* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, ή ακόμη στα προοίμια των έργων *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα* και *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν* του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης ως αντιπροσωπευτικῶν έργων για το φιλολογικό της μέρος.⁸ Ούτε μέσα στο έργο ούτε και στο παραδεδомένο του προοίμιο υπάρχει προσδιορισμός ενός συγκεκριμένου γραμματειακού είδους, όπως συμβαίνει με τον τίτλο *Λέξεων συναγωγή* που φέρει το λεξικό του Φωτίου,⁹ ή με τους τίτλους *Πανδέκται*, *Λειμών* ή αντίστοιχες επωνυμίες έργων που συνηθίζουμε να κατατάσσουμε στο εγκυκλοπαιδικό είδος.¹⁰ Η εισαγωγική φράση του προοιμίου (Σουῖδ. I 1, 1): «Τὸ μὲν παρὸν βιβλίον Σούδα, οἱ δὲ συνταξάμενοι τοῦτο ἄνδρες σοφοί» και η παράθεση 12 ονομάτων και

⁸ Τα προοίμια των έργων *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα* (Ευστ. 1. 1-5. 27) και *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν* (Ευστ. 1379. 8-1380. 19) και τη σημασία τους για την ανασύνθεση του φιλολογικού στόχου και της ερμηνευτικής μεθόδου του Ευσταθίου, αναλύει ο Θεοδωρίδης (1989).

⁹ Βλ. Φώτ. I 3. 1: «Λέξεων συναγωγή κατὰ στοιχείον, δι ὧν ῥητόρων τε πόνοι και συγγραφέων ἐξωραϊζονται μάλιστα». Για την αποκατάσταση του τίτλου του λεξικού του Φωτίου βλ. Τσαντσάνογλου 1967, 89 κ.ε.

¹⁰ Τίτλοι έργων εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα, όπως *κηρίον*, *κέρας Αμαλθείας*, *Μοῦσαι*, *πανδέκται*, *ἐγχειρίδια*, *λειμών*, *πίναξ* και *σχέδια*, μαρτυρούνται στον Plin. N.H. praef. §24. Πολλοί από τους τίτλους αυτούς απαντούν σε αντιπροσωπευτικά έργα του είδους που παρουσιάζει ο Fuchs (1962). Για αντίστοιχους τίτλους βλ. επίσης Beck 1959, 412, 663· Hunger 1978, τόμ. II, 41.

11 λεξικών,¹¹ από τα οποία, όπως θέλει να μας κάνει να πιστέψουμε ο συντάκτης του προοιμίου, άντλησε το υλικό του ο συμπλητής ή –κατά την άποψη που εκφράζεται στο χωρίο αυτό– οι συμπλητές «του παρόντος βιβλίου», αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη,¹² παραπλανητική τόσο ως προς τον τρόπο συγκρότησης, όσο και ελλειπτική ως προς τις υποτιθέμενες πηγές, κυρίως όμως ως προς το θεματολογικό εύρος της *Σούδας*.

Εναλλακτική λύση στο ερώτημα σχετικά με τον χαρακτήρα του έργου αναζητήθηκε στη διερεύνηση της σημασίας του ονόματος *Σούδα*, στο οποίο εστίασε την προσοχή της η έρευνα ύστερα από την σταδιακή εγκατάλειψη της άποψης ότι η επωνυμία *Σουΐδας* που υιοθέτησε συμβατικά η Ada Adler (1928-38) στην έκδοσή της, είναι το πραγματικό όνομα τού συμπλητή ή του επικεφαλής της ομάδας που ανέλαβε τη συγκρότηση του έργου.¹³ Οι εκάστοτε ερμηνείες του τύπου *Σούδα*¹⁴ προσέβλεπαν στον εντοπισμό του χαρακτήρα του λεξικού που, είτε ως *περιτείχισμα* (Dölger 1936) είτε ως *τάφρος* (Grégoire 1936) ή ως αρκτικόλεξο με την σημασία *Συναγωγή Όνομαστικής Ύλης Δι' Αλφαβήτου* (Lammert 1938) ή *Διαφόρων Ανδρών* (Grégoire 1937), δηλώνει πολυσυλλεκτικό έργο που περιλαμβάνει ανάλυση ετερόκλητου υλικού. Σε τέτοιας υφής έργο παραπέμπουν και οι ερμηνείες του τύπου *Σούδα* με αναγωγή τους στους λατινικούς όρους *Guida* (Mercati 1955-1957) ή *Summa* (Σιαμάκης 1994), οι οποίες στη βάση μιας υποτιθέμενης παλαιογραφικής παραφθοράς επιδιώκουν

¹¹ Βλ. *Σουΐδ.* I 1, 2: «Εϋδημος ῥήτωρ περὶ λέξεων κατὰ στοιχεῖον. Ἐλλάδιος, ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ νέου, περὶ λέξεων κατὰ στοιχεῖον. Εὐγένιος Αὐγουστοπόλεως τῆς ἐν Φρυγίᾳ, παμμιγῆ λέξιν κατὰ στοιχεῖον. Ζώσιμος Γαζαῖος λέξεις ῥητορικὰς κατὰ στοιχεῖον. Κεκίλιος Σικελιώτης ἐκλογὴν λέξεων κατὰ στοιχεῖον. Λογγῖνος ὁ Κάσσιος λέξεις κατὰ στοιχεῖον. Λούπερκος Βηρύτιος Ἀττικὰς λέξεις. Οὐρηστῖνος Ἰούλιος σοφιστὴς ἐπιτομὴν τῶν Παμφίλου γλωσσῶν, βιβλίων ἐννεμήκοντα ἑνός. Πάκατος κατὰ στοιχεῖον περὶ συνηθείας Ἀττικῆς. Πάμφιλος λειμῶνα λέξεων ποικίλων, περιοχὴν βιβλίων ζε'. ἔστι δὲ ἀπὸ τοῦ ε στοιχείου ἕως τοῦ ω, τὰ γὰρ ἀπὸ τοῦ ἄλφα μέχρι τοῦ δέλτα Ζωπυρίων ἐπεποιήκει. Πωλίων Ἀλεξανδρεὺς Ἀττικῶν λέξεων συναγωγὴν κατὰ στοιχεῖον».

¹² Στο πρόβλημα της γνησιότητας του προοιμίου αναφέρεται η Adler (1931, 678, 681), όπου παρατίθεται παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία· πρβλ. Theodoridis 1982-1988, τόμ. II, XXVII με σημ. 1.

¹³ Σχετικά με την ονομασία *Σουΐδας* και την τεκμηρίωσή της στην άμεση και έμμεση παράδοση βλ. Adler 1931, 678· πρβλ. Bernhardt 1834-1853, τόμ. II, XXVII κ.ε.· Krumbacher 1897, τόμ. II, 562 κ.ε.· Hunger 1978, τόμ. II, 41 με σημ. 44 και Κατσαρός 2002, 8. Το σκεπτικό της υιοθέτησης της ονομασίας αυτής γίνεται σαφές από την παρατήρηση της Adler (1931, 678): «Die Form *Σουΐδας* hat sich schon im Anfang der Renaissance festgesetzt [...] und muss aus praktischen Rücksichten beibehalten werden» πρβλ. Alpers 1981, 12 σημ. 6.

¹⁴ Συνοπτική παρουσίαση των εκάστοτε ερμηνειών του τύπου *Σούδα* παρέχει ο Κατσαρός (2002, 8 κ.ε.)· πρβλ. Hunger 1978, τόμ. II, 41 με σημ. 44· Alpers 1981, 12 με σημ. 6 και Tosi 2001, 1075.

επιπλέον να δώσουν λύση στο πρόβλημα της διπλοτυπίας *Σουΐδας-Σούδα* στην άμεση και έμμεση παράδοση του έργου.¹⁵ Ούτε όμως και αυτές οι προσπάθειες φαίνεται να καθιερώνονται στην έρευνα, αφού σε πρόσφατη μελέτη (Hemmerdinger 1998) αναβιώνει ο τύπος *Σουΐδας* ως ανθρωπωνύμιο που συνδέεται με τον δημιουργό ή τον πρωτοστάτη της ομάδας των συμπλητών του Λεξικού.

Ένας ασφαλέστερος τρόπος να προσδιοριστεί το είδος, ή, πιο σωστά, τα είδη, στα οποία εντάσσεται η *Σούδα*, και κατ' επέκταση η γραμματειακή της ιδιαιτερότητα, είναι μέσα από την εξέταση του θεματολογικού εύρους των πηγών της, όπως αυτό προκύπτει από την ανάλυση των 31.342 λημμάτων που απαρτίζουν το έργο. Εξαιρώντας τις μεταγενέστερες επεμβάσεις και τον εμπλουτισμό που επιδέχθηκε η *Σούδα*, οι πηγές που αξιοποιεί κατά τη συγκρότησή της, διακρίνονται στις εξής κατηγορίες:¹⁶ α) λεξικογραφικές πηγές, β) υπομνήματα και συλλογές αρχαίων σχολίων, γ) παροιμίες, δ) ιστορικά έργα, ε) βιογραφίες, στ) φιλοσοφικά κείμενα, ζ) θεολογικές πηγές και η) λογοτεχνικά έργα. Το εύρος των πηγών γίνεται αντιληπτό, αν απαριθμήσει κανείς, έστω και δειγματοληπτικά, τα επιμέρους συγγράμματα που εμπερικλείουν οι κατηγορίες αυτές. Στις λεξικογραφικές πηγές της *Σούδας*, λόγου χάρη, εντάσσονται:¹⁷ α) η λεγόμενη «επαυξημένη *Συναγωγή*»¹⁸ ή το λεξικό του Φωτίου –στην περίπτωση που αυτό και όχι η πρώτη αποτελεί πηγή της *Σούδας*–,¹⁹ β) ένα ρητορικό λεξικό,

¹⁵ Κατά τον Mercati (1955-1957) ο αρχικός τίτλος GUIDA παρεφθάρη σε CUIDA, τύπος που μεταγράφηκε στα ελληνικά σε COΥΙΔΑ και COΥΔΑ. Σύμφωνα με την άποψη του Σιαμάκη (1994) ο τίτλος ΣΟΥΜΜΑ αντιγράφηκε ως ΣΟΥΜΑ, τύπος που με τη σειρά του παραναγνώστηκε σε ΣΟΥΙΔΑ και αντιγράφηκε σε ορισμένα χειρόγραφα ως ΣΟΥΔΑ.

¹⁶ Η ταξινόμηση των πηγών της *Σούδας* στις ομάδες που παρατίθενται, βασίζεται στην παρουσίαση της Adler (1931, 685 κ.ε.· 1928-1938, τόμ. I, XVI κ.ε.).

¹⁷ Τα επιμέρους έργα που απαρτίζουν τις λεξικογραφικές πηγές της *Σούδας* παρουσιάζει η Adler (1931, 686 κ.ε.· 1928-38, τόμ. I, XVII κ.ε.).

¹⁸ Με τον όρο «erweiterte *Συναγωγή*» ο Wentzel (1895) χαρακτηρίζει τη διευρυμένη μορφή του λεξικού *Συναγωγή λέξεων χρησίμων*, το οποίο με τη σειρά του αποτελεί εμπλουτισμένη παραλλαγή του λεξικού του Κυρίλλου. Εκτός από τον Wentzel στην πορεία συγκρότησης της *Συναγωγής* από την αρχική της μορφή έως τις διάφορες επαυξημένες παραλλαγές της αναφέρονται οι Erbse (1950, 22 κ.ε.· 1965, VII κ.ε.)· Alpers (1981, 69 κ.ε.· 1990, 24 κ.ε.· 2001, 202) και Cunningham (2003, 13 κ.ε., 43 κ.ε.).

¹⁹ Το ερώτημα αν ο Φώτιος αποτελεί τη λεξικογραφική πηγή της *Σούδας* ή αν και τα δύο έργα χρησιμοποιούν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο παραλλαγές της «επαυξημένης *Συναγωγής*» μελετούν η Adler (1931, 686 κ.ε.) και ο Θεοδωρίδης (1982-1998, τόμ. II, XXVII κ.ε.), καταλήγοντας σε διαφορετικά συμπεράσματα. Ενώ η Adler (ό.π.) ακολουθεί τη διαμορφωμένη από τις έρευνες του Wentzel (1895) *communis opinio*, ότι η *Σούδα* και ο Φώτιος ανάγονται στην «επαυξημένη *Συναγωγή*», ο Θεοδωρίδης (ό.π.), σε αντίθεση με παλαιότερες του απόψεις (βλ. Theodoridis 1982-1998, τόμ. I, LXXII κ.ε.), υποστηρίζει την εξάρτηση της *Σούδας* από το λεξικό του Φωτίου. Τη

προφανώς η πηγή των *Λέξεων ῥητορικῶν*, γνωστῶν ως 5ο λεξικό του Bekker, γ) η επιτομή του λεξικού του Αρποκρατίωνος, δ) το αποκαλούμενο *Lexicon Ambrosianum* –μία εκτενής επιτομή του λεξικού του Διογενιανού–, ε) οι *Λέξεις Ῥωμαϊκαί* –ένα λεξικό λατινικῶν δανείων–, στ) τα *Τακτικά* –λεξικό στρατιωτικῶν ὀρων–, ζ) ετυμολογικά λεξικά και η) η επιτομή της *Φυσικῆς ἱστορίας* του Αριστοτέλη από τον Αριστοφάνη το Βυζάντιο. Στην κατηγορία των ιστορικών ἔργων που αξιοποιεῖ η *Σούδα*, συγκαταλέγονται:²⁰ α) οι *Ἐκλογαί* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, β) βυζαντινά χρονικά, γ) ιστορίες των αττικῶν ρητόρων και δ) συλλογές χρησμών. Το πλέγμα των πηγῶν της *Σούδας* είναι στην πραγματικότητα ἀκόμη πιο σύνθετο. Και αυτό γιατί πολλά ἀπό τα επιμέρους ἔργα που ἀπαρτίζουν τις ἀμεσες πηγές της *Σούδας* αποτελοῦν συχνά συμπληματικά δημιουργήματα που με τη σειρά τους ἐμπερικλείουν μεγάλο ἀριθμό συγγραμμάτων, τα οποία ἐνσωματώθηκαν στις πηγές αυτές. Ἐτσι η «επαυξημένη *Συναγωγή*» –ή το λεξικό του Φωτίου–²¹ περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπό τη *Συναγωγή λέξεων χρησίμων* στην ἀρχική της μορφή,²² το λεξικό του Αρποκρατίωνος, τα αττικιστικά λεξικά του Αιλίου Διονυσίου του Αλικαρνασέως και του Πausανία, το πλατωνικό λεξικό του Βοηθού και ἐκείνο του Τιμαίου, το 4ο και 5ο λεξικό του Bekker –τα ἔργα *Δικῶν ὀνόματα* και *Λέξεις ῥητορικαί* ἀντίστοιχα– και το ομηρικό λεξικό του Απολλωνίου του Σοφιστοῦ.²³ Επίσης, οι *Ἐκλογαί* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου –η κατ' ἐξοχήν ιστορική πηγή της *Σούδας*– ἔχουν συγχωνεύσει μεγάλο ἀριθμό ιστοριογραφικῶν ἔργων.²⁴ Η Adler (1931, 700 κ.ε.· 1928-1938, τόμ. I, XIX) ἐντοπίζει 32 ιστοριογράφους –ἀπό τον Ηρόδοτο ἕως τον Γεώργιο Μοναχό–, ἀπό τους οποίους η *Σούδα* μέσω του ἔργου αὐτοῦ ἀντλεῖ το ιστορικό της υλικό.

Το θεματικό εὔρος και το πλέγμα των πηγῶν της *Σούδας*, ὅπως ἀναδεικνύονται μέσα ἀπό την ἔστω και ἐπιγραμματική αὐτή παρουσίαση, συμβάλλουν στον γραμματειακό της προσδιορισμό, ἀν παράλληλα υπερβεί

θεώρηση αὐτή ἀντικρούει ο Cunningham (2001, 20· 2003, 29 κ.ε. με σημ. 39), ἐπαναφέροντας στο προσκήνιο τις ἀπόψεις του Wentzel· πρβλ. Bossi 2002.

²⁰ Στις ιστορικές πηγές της *Σούδας* ἀναφέρεται η Adler (1931, 686 κ.ε.· 1928-1938, τόμ. I, XIX κ.ε.).

²¹ Για τις πηγές του λεξικού του Φωτίου βλ. Theodoridis 1982-1998, τόμ. I, LXXII κ.ε. Ἀν ἀκολουθήσουμε τις ἀπόψεις του Θεοδωρίδη (1982-1998, τόμ. II, XXXVII-L), πρέπει να δεχτούμε ὅτι «επαυξημένη *Συναγωγή*» δεν υπήρξε ποτέ και, κατὰ συνέπεια, οι πηγές ἀπό τις οποίες ἐμπλουτίστηκε η *Συναγωγή λέξεων χρησίμων* ταυτίζονται με ἀμεσες πλέον πηγές του λεξικού του Φωτίου.

²² Τις πηγές του ἔργου *Συναγωγή λέξεων χρησίμων* παρουσιάζει ο Cunningham (2003, 43 κ.ε.).

²³ Σχετικά με τις πηγές της «επαυξημένης *Συναγωγῆς*» βλ. Wentzel 1895, 482· πρβλ. Adler 1931, 691 κ.ε. και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στη σημ. 18.

²⁴ Για τις πηγές του ἔργου *Ἐκλογαί* βλ. παρακάτω και σημ. 49.

κανείς τα συμβατικά όρια που θέτουν τα είδη, τα οποία διεκδικούν την ένταξή της. Ο ονοματολογικός προσανατολισμός και η αλφαβητική διάταξη των λημμάτων παραπέμπει μεν στη λεξικογραφία· η σύγκριση όμως της *Σούδας* σε επίπεδο πηγών και θεματολογίας με κοντινά της από χρονική άποψη λεξικά, όπως αυτό του Φωτίου, καθιστά το στοιχείο αυτό ένα εξωτερικό γνώρισμα που είναι εν τέλει ανεπαρκές για τον ειδολογικό της προσδιορισμό. Από την άλλη, η αξίωση του όρου εγκυκλοπαίδεια για τον χαρακτηρισμό ενός άλλου λεξικογραφικού επιτεύγματος των βυζαντινών χρόνων, του *Etymologicum Genuinum*,²⁵ αποκτά πραγματικό νόημα σε σχέση με τη *Σούδα*, εφόσον αυτή δεν περιορίζεται σε γραμματική-λεξιλογική ερμηνεία, αλλά εντάσσει λήμματα με πραγματολογικό περιεχόμενο από τον τομέα της ιστορίας, της φιλοσοφίας, τη θεολογία και εν μέρει τις θετικές επιστήμες και τη γεωγραφία, καλύπτοντας γνωστικές περιοχές που προσιδιάζουν σε έργα τα οποία εμπίπτουν στο είδος της εγκυκλοπαίδειας.²⁶ Στη βάση αυτών των επισημάνσεων θα πρέπει να γίνει αντιληπτή η άποψη της έρευνας ότι η *Σούδα* αποτελεί διασταύρωση δύο γραμματειακών ειδών και δύο διαφορετικών τύπων ερανοστικών έργων, του λεξικού και της εγκυκλοπαίδειας.²⁷

Παρακολουθώντας τις συμβάσεις και των δύο ειδών θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να ανασυνθέσουμε τον τρόπο συγκρότησης της *Σούδας* τεκμηριώνοντας το γραμματειακό της προσδιορισμό στη βάση σύγκρισής της με εκπροσώπους τόσο του λεξικογραφικού όσο και του εγκυκλοπαιδικού είδους. Η παρουσίαση αυτή θα συμβάλει στον έλεγχο και, ενδεχομένως, στη διόρθωση

²⁵ «Grammatische Enzyklopädie» αποκαλεί το *Etymologicum Genuinum* ο Reitzenstein (1907, 814)· πρβλ. Tolkiehn 1925, 2473. Τον εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα του λεξικού μέσα από τα φιλολογικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα μελετά ο Alpers (1991).

²⁶ Για το γραμματειακό είδος της εγκυκλοπαίδειας, τους βασικότερους εκπροσώπους και τα αντιπροσωπευτικότερα έργα που εντάσσονται σε αυτό βλ. Fuchs 1962 και Fornaro 1997· πρβλ. Grebe 1999, 37 κ.ε.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά: «Die *Suda* kann als Mittelding zwischen einem Konversationslexikon und einem sprachlich-etymologischen Wörterbuch bezeichnet werden» (Hunger 1978, τόμ. II, 41) και «Die Eigenart der *Suda* besteht nun darin, dass sie – über das sprachliche, d.h. grammatikalische, etymologische, dialektologische usw., Material hinaus – eine grosse Zahl von Sachartikeln bietet, welche sie eben in eine gewisse Nähe zu den in der Neuzeit so genannten Konversationslexika gebracht hat» (Hunger 1991, 137)· «C'est, dirait-on, un "dictionnaire de la conversation" à l'usage des gens "cultivés"» (Lemerle 1971, 299)· «κράμα λεξικού κι εγκυκλοπαιδείας» Σιαμάκης (1994, 83) και «Τό Λεξικό τοῦ *Σουῖδα* εἶναι ἕνα ἔργο πού συνενώνει στό περιεχόμενό του τό ὑλικό ἑνός ἀλφαβητικοῦ λεξικοῦ (ἐρμηνευτικοῦ, γραμματικοῦ καί ἐτυμολογικοῦ τύπου) καί ἑνός βυζαντινοῦ πραγματολογικοῦ λεξικοῦ, πού ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἐγκυκλοπαίδεια (γραμματολογικοῦ, ἱστορικοῦ καί λογοτεχνικοῦ ὑλικοῦ)» (Κατσαρός 2002, 7). Ὡς «kolossale Enzyklopädie» χαρακτηρίζει ο Tosi (2001, 1075) τή *Σουδα*, ὡς «vera e propria enciclopedia di notizie d'ogni genere» ο Degani (1995, 525).

κάποιων απόψεων που επαναλαμβάνονται στην έρευνα σχετικά με το χαρακτήρα της Σούδας και την προσωπικότητα του συμπλητή ή του επικεφαλής της ομάδας σύνταξής της.

Ως προς την τεχνική συγκρότησής τους τα αρχαία λεξικά ακολουθούν, ήδη μετά από την περίοδο ακμής του είδους κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους με την δημιουργία πρωτογενών λεξικών,²⁸ σταθερές μεθόδους. Πρόκειται για τις διαδικασίες της επιτομής και της συμπίλησης, που είτε αυτόνομα είτε συνδυαστικά, αποτελούν τη βασική οδό συγκρότησης των μεγάλων λεξικογραφικών έργων των ύστερων αυτοκρατορικών και των βυζαντινών χρόνων. Τη συγκεκριμένη μεθοδολογία αφήνει να διαφανεί ο Φώτιος στη *Βιβλιοθήκη* κατά την περιγραφή λεξικογραφικών, κυρίως αττικιστικών έργων. Στον κώδ. 152 υποδεικνύει ότι πρέπει να συγχωνευθούν σε μία οι δύο εκδόσεις του έργου *Ἀττικῶν ὀνομάτων λόγοι πέντε* του Αιλίου Διονυσίου του Αλικαρνασέως, ενώ στον κώδ. 153 σημειώνει ότι η *Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή* του Πausανία θα μπορούσε να ενσωματωθεί στο έργο του Αιλίου Διονυσίου που προτρέπει να δημιουργηθεί στη βάση της επιτομής. Αντίστοιχα, στον κώδ. 155 υποδεικνύει τη συμπίληση των πλατωνικών λεξικών του Τιμαίου και του Βοηθού, τα οποία περιγράφει στον κώδ. 154, και την προσθήκη σε αυτά ενός ανάλογου λεξικού του Βοηθού αφιερωμένου στον Αθηναγόρα με τίτλο *Περὶ τῶν παρὰ Πλάτωνι ἀπορουμένων λέξεων*.

Η πρώτη ιστορική προσέγγιση και μετα-λεξικογραφική θεώρηση του είδους ανήκει στον Ησύχιο από την Αλεξάνδρεια. Στην αφιερωτική επιστολή προς τον Ευλόγιο, με την οποία προλογίζει το λεξικό του,²⁹ ο Ησύχιος αναφέρει ότι οι προγενέστεροι λεξικογράφοι ασχολήθηκαν με τη δημιουργία έργων που αποκλειστικός τους στόχος ήταν η ερμηνεία του λεξιλογίου ενός και μόνο συγγραφέα ή ενός συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους.³⁰ Κανείς πριν από το Διογενιανό δεν επιδόθηκε σύμφωνα με τον Ησύχιο στη συλλογή του προγενέστερου λεξικογραφικού υλικού και, μέσω αυτού, στην ερμηνεία του λεξιλογίου που μαρτυρείται τόσο στην επική, δραματική και λυρική ποίηση όσο

²⁸ Στις απαρχές και στην εξέλιξη της αρχαίας λεξικογραφίας με παρουσίαση των σημαντικότερων ελληνοιστικών λεξικών αναφέρονται οι Tolkienh (1925, 2433 κ.ε.), Alpers (1990, 14 κ.ε.· 2001, 194 κ.ε.) και Degani (1995, 505 κ.ε.).

²⁹ Βλ. Ησύχ. I 1. 1-2. 57. Σχετικά με την ταυτότητα του Ευλογίου βλ. Latte 1953-1966, τόμ. I, VII κ.ε. και Hunger 1978, τόμ. II, 35 με σημ. 11.

³⁰ Βλ. Ησύχ. I 1. 1: «Πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι τῶν παλαιῶν τὰς κατὰ στοιχεῖον συντεθείκασι λέξεις, ὧ πάντων ἔμοι προσφιλέστατε Εὐλόγιε· ἀλλ' οἱ μὲν τὰς Ὀμηρικὰς μόνας ὡς Ἀππίων καὶ Ἀπολλώνιος ὁ τοῦ Ἀρχιβίου· οἱ δὲ τὰς κωμικὰς ἰδίᾳ καὶ τὰς τραγικὰς ὡς Θεῶν καὶ Δίδυμος καὶ ἔτεροι τοιοῦτοι· ὁμοῦ δὲ πάσας τούτων οὐδὲ εἷς».

και στην πεζογραφία και στην επιστημονική γραμματεία.³¹ Η αξίωση για πλήρη λεξιλογική κάλυψη, την οποία κατά τον Ησύχιο εγείρει ο Διογενιανός στο λεξικό του με τον τίτλο *Περιοργοπένητες*,³² είναι η ίδια που προβάλλει και ο Ησύχιος για το δικό του λεξικό – σε αντίθεση με τη ρητή πρόθεση του Φωτίου να περιορίσει το λεξικό του στην ερμηνεία λεξιλογίου αντλημένου από την πεζογραφία.³³

Μεταφράζοντας τη μαρτυρία του Ησυχίου και ανάγοντάς την στα λεξικογραφικά δεδομένα της *Σούδας* μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Η *Σούδα* αποτελεί τυπικό εκπρόσωπο της αρχαίας και βυζαντινής λεξικογραφίας, αφού ως προς τη μέθοδο συγκρότησής της ακολουθεί πιστά τους κανόνες που επιβάλλει το είδος. Οι διάφορες ενστάσεις που διατυπώθηκαν στη μέχρι τώρα έρευνα, ενστάσεις που προσάπτουν στον συμπληρητή ή στην ομάδα συγκρότησης αδεξιότητα, σύγχυση και έλλειψη αυστηρής μεθόδου στην παράθεση του υλικού,³⁴ δεν μπορούν να ερμηνευτούν –τουλάχιστον όσον αφορά στο λεξικογραφικό μέρος της *Σούδας*– παρά μόνο ως συμβάσεις του είδους. Τα αρχαία και βυζαντινά λεξικά, σε αντίθεση με σύγχρονους εκπροσώπους του

³¹ Βλ. Ησύχ. I 1. 5: «Διογενιανός δέ τις μετά τούτους γεγονώς ἀνήρ σπουδαῖος καὶ φιλόκαλος, τά τε προειρημένα βιβλία καὶ πάσας τὰς σοποράδην παρὰ πᾶσι κειμένας λέξεις συναγαγών, ὁμοῦ πάσας καθ' ἕκαστον στοιχείον συντέθεικε· λέγω δὴ τὰς τε Ὀμηρικὰς καὶ κωμικὰς καὶ τραγικὰς, τὰς τε παρὰ τοῖς λυρικοῖς καὶ παρὰ τοῖς ῥήτορσι κειμένας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ <τὰς> παρὰ τοῖς ἰατροῖς τὰς τε παρὰ τοῖς ἱστοριογράφοις».

³² Βλ. Ησύχ. I 1. 11: «σλληβδην δὲ {ομοῦ} οὐδεμίαν λέξιν ἔσθ' ἦν παρέλιπεν οὔτε τῶν παλαιῶν οὔτε τῶν ἐπ' ἐκείνου γεγενημένων» και 16: «ἐπιγράψας τα βιβλία Περιοργοπένητας, καὶ ταύτη χρησάμενος τῇ διανοίᾳ· ἠγείτο γάρ, οἶμαι, μὴ μόνοις πλουσίοις, ἀλλὰ καὶ τοῖς πένησι τῶν ἀνθρώπων χρησιμεύσειν τε καὶ ἀντι διδασκάλων ἀρκέσειν αὐτά, εἰ μόνον περιοργασάμενοι πανταχόθεν ἀνευρεῖν ταῦτα δυνηθεῖεν καὶ ἐγκρατεῖς αὐτῶν γενέσθαι». Το λεξικό του Διογενιανού (2ος αι. μ.Χ.) αποτελεί συμπυκνόμενη μορφή του έργου του Ουηστίνου (πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ.), το οποίο με τη σειρά του αποτελεί επιτομή του λεξικού του Παμφίλου (1ος αι. μ.Χ.) που περιελάμβανε 95 βιβλία. Στο λεξικό του Διογενιανού αναφέρονται οι Cohn (1903, 778 κ.ε.) και Bossi (2000), για τον Ουηστίνου βλ. Matthaios 2002, 134 κ.ε. και τέλος, για τον Πάμφιλο βλ. Wendel 1949, 337 κ.ε. και Tosi 2000, 214 κ.ε. πρβλ. Alpers 2001, 200.

³³ Βλ. Φώτ. I 3. 16-17. Για τον χαρακτήρα και τη σημασία των λεξικών του Ησυχίου και του Φωτίου βλ. Hunger 1978, τόμ. II, 35 κ.ε., 39 κ.ε.· Wilson 1983, 43, 90 κ.ε.· Alpers 1990, 25, 26· 2001, 200, 202.

³⁴ Ενδεικτικές και καθοριστικές για τη μεταγενέστερη έρευνα είναι οι απόψεις του Krumbacher (1897, 567): «*Suidas* aber wollte in seinem Werke alle Gattungen der Litteratur und alle Jahrhunderte umfassen; für diesen Zweck konnten die vorhandenen Sammlungen und Glossare allein nicht genügen. Daher vermehrte er die Exzerpte aus diesen vielleicht um mehr als das Doppelte durch die Früchte seiner eigenen Lektüre, freilich ohne rechte Methode und namentlich ohne historischen Sinn. Er scheidet weder die ältere Sprache von der späteren, noch das Seltene vom Gewöhnlichen, noch Prosa von Poesie; [...]. Am deutlichsten zeigt sich der unmethodische Sinn in seinem Verfahren, wo er mehrere Glossen zu einem Lemma fand; statt dieselben in einen Artikel zu verarbeiten, führt er sie nach einander auf, ohne auch nur die etwa vorhandenen Widersprüche zu beseitigen. [...]

είδους,³⁵ αποτελούν από τη θεμελίωση της αρχαίας λεξικογραφίας παράθεση λέξεων και ερμηνειών τους στον συγκεκριμένο γραμματικό τύπο, στον οποίο οι λέξεις αυτές απαντούν στον εκάστοτε συγγραφέα που λημματολογείται. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι, αν η ίδια λέξη μαρτυρείται σε διαφορετικούς μορφολογικούς τύπους, τότε κατ' ανάγκη μεταφράζεται και ερμηνεύεται σε όλους αυτούς τους τύπους, εφόσον παραπέμπουν σε διαφορετικές χρήσεις και σημασίες στους επιμέρους συγγραφείς. Σε τέτοιες περιπτώσεις, τα διάφορα ερμηνεύματα δεν εντάσσονται στο ίδιο λήμμα, αλλά παρατάσσονται σε ανεξάρτητα λήμματα. Τούτο συνεπάγεται πως, όσο αυξάνεται ο αριθμός των συγγραφέων, των λογοτεχνικών και κατ' επέκταση γλωσσικών πεδίων που επιδιώκει να καλύψει ένα λεξικό, τόσο διευρύνεται ο όγκος του καθώς και ο αριθμός των ερμηνευμάτων της χρήσης μίας και της αυτής λέξης. Από τη σκοπιά αυτή είναι αναχρονιστικό να μιλάμε για «επαναλήψεις» λημμάτων, αφού, αν τις κρίνουμε με γνώμονα τους κανόνες της αρχαίας λεξικογραφίας, αυτές αποσκοπούν στην πληρέστερη κάλυψη και στη διεύρυνση του λεξιλογικού και ερμηνευτικού πεδίου ενός αρχαίου λεξικού. Το εύρος ενός αρχαίου λεξικού σχετίζεται, επομένως, με το εύρος του λεξιλογίου που απαντά σε μεμονωμένους συγγραφείς και σε διάφορα λογοτεχνικά είδη ή μαρτυρείται σε μια συγκεκριμένη χρήση της γλώσσας, λόγου χάρι στις διάφορες διαλέκτους ή σε ένα ορισμένο γλωσσικό ύφος ή πρότυπο, για παράδειγμα στο αττικιστικό. Αν λάβει δε κανείς υπόψη του και τη συμπληρωματική διαδικασία μέσω της οποίας συγκροτείται ένα αρχαίο λεξικό, τότε η καθολικότητα που επιδιώκει σε λεξιλογικό επίπεδο μεταφράζεται στο εύρος των πηγών που αξιοποιεί, στην προκειμένη περίπτωση των προϋπαρχόντων λεξικών. Υπό την έννοια αυτή ένας μεταγενέστερος λεξικογράφος βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση από τους προγενέστερους του, εφόσον έχει την ευχέρεια να επεκτείνει, να συμπληρώσει και να εμπλουτίσει τον διαθέσιμο πυρήνα είτε αξιοποιώντας παλαιότερα έργα που όμως έχουν αγνοηθεί από τους προδρόμους του είτε προσθέτοντας πιο επίκαιρο γλωσσικό υλικό. Από λεξικογραφική άποψη η Σουδα αξιοποιεί στο έπακρο αυτή τη δυνατότητα, αφού ενσωματώνει όσο το δυνατόν περισσότερες πηγές, με αποτέλεσμα να καλύπτει περισσότερους από ποτέ συγγραφείς και συνάμα περισσότερα γλωσσικά πεδία και περιόδους.

Ενώ σε λεξικογραφικό επίπεδο η αξίωση για πληρότητα εξαρτάται, κατά βάση, από την πρόθεση του εκάστοτε λεξικογράφου, το άλλο είδος που συναγωνίζεται τη λεξικογραφία ως προς τον γραμματειακό προσδιορισμό της

³⁵ Τις διαφορές ανάμεσα στην αρχαία και τη σύγχρονη λεξικογραφία επισημαίνει ο Alpers (1990, 19 κ.ε.: 2001, 205).

Σούδας, η εγκυκλοπαίδεια, εγείρει εξ ορισμού την αξίωση αυτή.³⁶ Ήδη ο Σπεύσιππος, με τον οποίο συνδέεται παραδοσιακά η θεμελίωση του εγκυκλοπαιδικού είδους στην αρχαιότητα (Fuchs 1962, 504 κ.ε.· Fornaro 1997, 1055), επιχειρεί στο έργο του *Όμοια*³⁷ να παρουσιάσει συστηματικά τα στοιχεία που απαρτίζουν τον κόσμο, συνδέοντας το εγχείρημά του με την αρχή ότι κανένα επιμέρους στοιχείο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, αν δεν γνωρίζουμε τα πάντα.³⁸ Η αξίωση της πληρότητας επαναλαμβάνεται από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο και τον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο στα προοίμια της *Φυσικῆς ἱστορίας*³⁹ και των *Ἐκλογῶν*⁴⁰ αντίστοιχα. Χωρίς να κατονομάζεται σε κάποια προγραμματική δήλωση, το ίδιο το αποτέλεσμα δηλώνει πως και η Σούδα προσβλέπει σε αυτόν ακριβώς τον στόχο, όχι μόνο σε γλωσσικό-λεξικογραφικό επίπεδο, αλλά και στον τομέα της ιστορίας, της φιλοσοφίας, της θεολογίας και των θετικών επιστημών.

Στην αδυναμία να προσδιορίσουμε τον ακριβή τρόπο συγκρότησης της Σούδας λόγω έλλειψης σχετικών πληροφοριών μέσα από το ίδιο το έργο, μια σύγκριση της πρακτικής που ακολουθούν ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος και ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η ομάδα του⁴¹ βοηθά να αντλήσουμε ενδιαφέροντα στοιχεία για τη διαδικασία με την οποία επιτελέστηκε ένα ερανοστικό εγχείρημα τέτοιου μεγέθους και πολυπλοκότητας πηγών όπως η Σούδα, και ενδεχομένως να προσεγγίσουμε την προσωπικότητα του συμπιλητή ή του επικεφαλής της ομάδας που ανέλαβε τη συγκρότηση του έργου.

Στη *Φυσική ἱστορία* ο Πλίνιος στοχεύει να παρουσιάσει και να ερμηνεύσει όλες τις γνώσεις που σχετίζονται με τη φύση και τα φαινόμενά της, τόσο εντός όσο

³⁶ Για έναν ορισμό του εγκυκλοπαιδικού είδους και των αντιπροσωπευτικών έργων που εντάσσονται σε αυτό βλ. Fuchs 1962, 504 και Fornaro 1997, 1054 κ.ε. Για το εγκυκλοπαιδικό είδος στην αρχαιότητα βλ. Grimal 1966.

³⁷ Για το συγκεκριμένο έργο του Σπεύσιππου βλ. Isnardi Parente 1980, 214 κ.ε., 377 κ.ε.: πρβλ. Stenzel 1929, 1638 κ.ε.

³⁸ Η αρχή αυτή δηλώνεται στο Σπεύσ. απ. 38 Isnardi Parente (= Αριστ. *Αν. ὕστ.* II 13, 97a6): «οὐδὲν δὲ δεῖ τὸν ὀρίζομενον καὶ διαιρούμενον ἅπαντα εἰδέναι τὰ ὄντα. καίτοι ἀδύνατόν φασι τινες εἶναι τὰς διαφορὰς εἰδέναι τὰς πρὸς ἕκαστον μὴ εἰδὸτα ἕκαστον· ἄνευ δὲ τῶν διαφορῶν οὐκ εἶναι ἕκαστον εἰδέναι· οὐ γὰρ μὴ διαφέρει, ταυτὸν εἶναι τούτῳ, οὐ δὲ διαφέρει, ἕτερον τούτου». Βλ. σχετικά Isnardi Parente 1980, 256 κ.ε. και Stenzel 1929, 1650 κ.ε.

³⁹ Βλ. Plin. *N.H.* praef. §13: «rerum natura, hoc est vita, narratur» και «res ardua [...] omnibus vero naturam et naturae sua omnia [sc. dare]».

⁴⁰ Βλ. Κωνστ. Πορφυρ. *Περὶ πρέσβων*, προοίμ. 2. 5: «[...] μεγαλοφυῶς τε καὶ εὐεπιβόλως πρὸς ἐπὶ τούτοις καταμερίσαι εἰς ὑποθέσεις διαφόρους, τρεῖς ἐπὶ τοῖς πενήτηντα τὸν ἀριθμὸν οὐσας, ἐν αἷς καὶ ὑφ' αἷς ἅπαντα ἱστορικὴ μεγαλοργία συγκλείεται».

⁴¹ Η επιλογή των συγκεκριμένων έργων ως σημείου αναφοράς για την παρουσίαση της διαδικασίας συγκρότησης μιας αρχαίας εγκυκλοπαίδειας ἐγκείται στο γεγονός ότι από τα έργα αυτά διαθέτουμε τα προοίμιά τους.

και εκτός της βιωμένης ανθρώπινης πραγματικότητας, με αποτέλεσμα το έργο του –έναν αληθινός θησαυρός γνώσεων σύμφωνα με χαρακτηρισμούς συγχρόνων του–⁴² να ξεπερνά τα όρια της βιολογίας και των φυσικών επιστημών και να περιλαμβάνει την ανθρωπολογία, καθώς επίσης την ιστορία του πνεύματος και του πολιτισμού. Στον τρόπο με τον οποίο συγκρότησε το έργο του αναφέρεται ο ίδιος ο Πλίνιος (Plin. *N.H.* praef. §17-19): οι πληροφορίες του συγγραφέα διασταυρώνονται και από μαρτυρίες του Πλινίου του Νεότερου (Plin. *epist.* III 5). Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά διακρίνονται 5 διαφορετικά στάδια που ακολούθησε η διαδικασία συγκρότησης του έργου:⁴³ α) ανάγνωση των πηγών με τη βοήθεια κάποιου αναγνώστη, β) ερανισμός προτάσεων ή ολόκληρων χωρίων μέσω του ίδιου του Πλινίου και καταγραφή τους μέσω του βοηθού, γ) κατάταξη των αντλημένων πληροφοριών, δ) νοηματική προσαρμογή του υλικού στην εκάστοτε ενότητα και, τέλος, ε) γλωσσική επεξεργασία των πηγών και διαμόρφωση της τελικής μορφής του κειμένου. Αναφορά στις πηγές που χρησιμοποίησε, κάνει ο ίδιος ο Πλίνιος. Εκτός από την προσωπική του, πρωτογενή, έρευνα σε θέματα «*quas aut ignoraverant priores aut postea invenerat vita*» (Plin. *N.H.* praef. §17), ο Πλίνιος συγκέντρωσε 20.000 χωρία από 2.000 βιβλία που βασίζονται, όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο συγγραφέας (Plin. *N.H.* praef. §17), σε 100 εκλεκτούς συγγραφείς. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μεγαλύτερο αριθμό πηγών. Στα ευρητήρια των πηγών που συνοδεύουν τα περιεχόμενα καθενός βιβλίου της *Φυσικής ιστορίας* (Plin. *N.H.* I) –την καινοτομία να κατονομάσει τις πηγές του εξάγει με υπερηφάνεια ο Πλίνιος–⁴⁴ απαριθμούνται 146 Λατίνοι και 327 Έλληνες συγγραφείς.

Ανάλογες πληροφορίες διαθέτουμε από ένα άλλο έργο που βρίσκεται χρονικά και πολιτισμικά πιο κοντά στη Σούδα. Πρόκειται για το έργο *Έκλογαί* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, μια εγκυκλοπαίδεια ιστορικής θεματολογίας, αποτελούμενη από 53 ενότητες (*ύποθέσεις*).⁴⁵ Από το έργο αυτό

⁴² Βλ. Plin. *N.H.* praef. §17: «*ut ait Domitius Piso, thesaurus oportet esse non libros*». Σχετικά με την ταυτότητα του Domitius Piso βλ. König-Winkler 1997, 390.

⁴³ Την τεχνική του Πλινίου στη βάση των παραδεδομένων μαρτυριών αναλύουν οι Locher & Rottländer (1985).

⁴⁴ Βλ. Plin. *N.H.* praef. §21: «*argumentum huius stomachi mei habebis quod in his voluminibus auctorum nomina praetexui. est enim benignum, ut arbitrator, et plenum ingenui pudoris fateri per quos profeceris, non ut plerique ex iis, quos attigi, fecerunt. [§22] scito enim conferentem auctores me deprehendisse a iuratis ex proximis veteres transcriptos ad verbum neque nominatos, [...]*».

⁴⁵ Οι *Έκλογαί* του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου παρουσιάζονται από τον Hunger (1978, τόμ. I, 360 κ.ε.)· βλ. επίσης Lemerle 1971, 280 κ.ε.

έχει παραδοθεί ένα μικρό μόνο μέρος:⁴⁶ Η υπόθεση *Περὶ πρέσβων* (*De legationibus*) στο σύνολό της, περίπου η μισή ενότητα *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* (*De virtutibus et vitiis*), αποσπάσματα από τις υποθέσεις *Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλέων γεγυνομένων* (*De insidiis*) και *Περὶ γνωμῶν ἢ Περὶ γνωμικῶν ἀποστομισμάτων* (*De sententiis*) και, τέλος, 21 τίτλοι από τις υπόλοιπες ενότητες (Büttner-Wobst 1906, 105 κ.ε.· Lemerle 1971, 281). Ως προς τις πηγές οι Έκλογαί ακολουθούν την πρακτική που εισήγαγε ο Πλίνιος στη *Φυσικὴ ἱστορία*. Στο προοίμιο της υπόθεσης *Περὶ πρέσβων*⁴⁷ παρέχεται η εγγύηση ότι θα καταστούν γνωστά τα ονόματα των συγγραφέων που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή κάθε ενότητας.⁴⁸ Η εγγύηση αυτή τηρείται, όπως επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τα παραδεδομένα τμήματα των Έκλογῶν που στην αρχή τους συνοδεύονται από κατάλογο πηγῶν.⁴⁹ Στο προοίμιο δίνονται επίσης πληροφορίες πρακτικής σημασίας σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης του έργου, ανάλογες με αυτές που βρίσκουμε στην εισαγωγή της *Φυσικῆς ἱστορίας* του Πλινίου. Η διαδικασία ακολούθησε τα εξής στάδια: α) συγκέντρωση των πηγῶν, β) επιλογή των έργων που θα χρησιμοποιηθούν και ερανισμός των χρήσιμων χωρίων, γ) καταμερισμός των ερανισμάτων στις 53 ὑποθέσεις και δ) υφολογική και γλωσσική τους προσαρμογή στην εκάστοτε ενότητα (Κωνστ. Πορφυρ. *Περὶ πρέσβων*, προοίμ. 1. 21-2. 12). Ένα συμπτωματικό εύρημα στην χειρόγραφη παράδοση δίνει ψυχή στον τρόπο συγκρότησης της εγκυκλοπαίδειας. Ο cod. Bruxellensis 11301/16, όπου παραδίδεται το πρώτο μέρος της υπόθεσης *Περὶ πρέσβων*, διασώζει στο περιθώριο του φ. 2r την σημείωση: «ὁ ἐρανίσας τὸ παρὸν Θεοδόσιος ἐστὶν ὁ μικρός».⁵⁰ Η ομάδα σύνταξης του έργου, την εποπτεία και τον συντονισμό της οποίας είχε ο Κωνσταντίνος, κατένειμε τις εργασίες προφανώς ως εξής: Σε ένα πρώτο στάδιο οι συγγραφείς που θα αξιοποιούνταν ως πηγή για την εκάστοτε

⁴⁶ Αξίζει να αναφερθεί ότι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Büttner-Wobst (1906, 97), ο όγκος του έργου αντιστοιχούσε σε 212 τόμους των εκδόσεων Teubner. Αυτό που σήμερα έχει παραδοθεί ισοδυναμεί με το 1/35 μόνο μέρος του συνολικού έργου.

⁴⁷ Το προοίμιο αυτό, επειδή παραδίδεται αυτούσιο και στην υπόθεση *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας*, προφανώς συνόδευε με τροποποιήσεις τεχνικού περιεχομένου, όπως την αναφορά στον τίτλο της εκάστοτε ενότητας, τη διάταξή της μέσα στο έργο και τον κατάλογο των πηγῶν της, και τις υπόλοιπες ὑποθέσεις του έργου· βλ. Büttner-Wobst 1906, 90 και Lemerle 1971, 281.

⁴⁸ Βλ. Κωνστ. Πορφυρ. *Περὶ πρέσβων*, προοίμ. 2. 16: «ἐμφαίνει δὲ τουτὶ τὸ προοίμιον, τίνας οἱ λόγοι πατέρας κέκτηνται, καὶ ὅθεν ἀποκυῖσκονται, ὡς ἂν μὴ ὦσιν αἱ κεφαλαϊώδεις ὑποθέσεις ἀκατανόμαστοι καὶ μὴ γνήσιοι, ἀλλὰ νόθοι τε καὶ ψευδώνυμοι».

⁴⁹ Κατάλογο των συγγραφέων που απαριθμούνται και χρησιμοποιούνται στα παραδεδομένα τμήματα των Έκλογῶν παραθέτει ο Lemerle (1971, 285 κ.ε.). Σχετικά με τις πηγές του έργου βλ. de Boor 1912· 1914-1919 και Büttner-Wobst 1906, 90 κ.ε.

⁵⁰ Για την πληροφορία αυτή και τη σημασία της για τη διαδικασία και την τεχνική συγκρότησης των Έκλογῶν βλ. Büttner-Wobst 1906, 99 κ.ε. και Lemerle 1971, 285.

ενότητα, ανετίθεντο σε λογίους, οι οποίοι επεξεργάζονταν τα διάφορα συγγράμματα, σημειώνοντας τα αποσπάσματα που έπρεπε να αντιγραφούν. Ο Θεοδόσιος έφερε σε πέρας ένα δεύτερο στάδιο της συντακτικής διαδικασίας. Παρέλαβε τους συγγραφείς που είχαν ήδη εραμιστεί κατά το πρώτο στάδιο, ξεχώρισε και αντέγραψε τα χωρία που αναφέρονταν στην εκάστοτε υπόθεση, πριν τα αποστείλει για περαιτέρω επεξεργασία στην ομάδα σύνταξης.

Η περιγραφή του τρόπου συγκρότησης δύο βασικών εκπροσώπων του εγκυκλοπαιδικού είδους και οι ομοιότητες που παρουσιάζει αυτός και στα δύο έργα, καθιστούν ελκυστική την υπόθεση ότι και η σύνταξη της *Σούδας* ακολούθησε παρόμοια τεχνική και οργάνωση. Το άμεσο χρονικά προηγούμενο της *Σούδας*, η εμπειρία της δημιουργίας των *Έκλογών* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου καθώς και άλλων εγκυκλοπαιδικών έργων που συγγράφονται την εποχή αυτή,⁵¹ ενισχύει την πραγματική διάσταση της υπόθεσης αυτής. Πέρα από την πρακτική αναγκαιότητα να αντιληφθούμε πώς συγκροτήθηκε η *Σούδα*, το ίδιο το αποτέλεσμα επιβάλλει να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη μιας προσωπικότητας ή μιας ομάδας που καθοδηγεί, επιβλέπει και ελέγχει τη δημιουργία της. Οι διαμετρικά αντίθετες απόψεις, αφενός αυτή της Adler (1931, 681): «Das mechanische Zusammenarbeiten lässt keine Verfasserpersönlichkeit durchschimmern», αφετέρου αυτή του Krumbacher (1897, 568): «das Wörterbuch des *Suidas* [ist] ein grossartiges Denkmal gelehrten Sammelfleisses», συγκλίνουν στη βάση μελετών που αφήνουν ακριβώς να διαφανεί η συμβολή του συμπλητή και της ομάδας του στη δημιουργία του έργου. Εκτός από θέματα τεχνικής, όπως η συμμετρία στη δομή των μεμονωμένων λημμάτων (Prandi 1999) και στη κατανομή τους σε ολόκληρη την έκταση του έργου,⁵² η ιδιαίτερη προσωπικότητά του αναδεικνύεται στη φιλολογική του ικανότητα κατά την αντιμετώπιση προβλημάτων κριτικής του κειμένου (Theodoridis 1988· 1982-1998, τόμ. II, LVII κ.ε.), στην ιστορική του μόρφωση⁵³ και στην ευρυμάθεια που φανερώνει ο εμπλουτισμός και η συμπλήρωση των πηγών για χάρη πληρέστερης τεκμηρίωσης (Theodoridis 1988· 1982-1998, τόμ. II, LI κ.ε.). Στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας θα έχουμε τη δυνατότητα να εντοπίσουμε την προσωπικότητα του συμπλητή και της ομάδας του στο λεξικογραφικό τμήμα της *Σούδας*.

⁵¹ Πρβλ. την παραπομπή στη σημ. 55.

⁵² Βλ. Hunger 1978, τόμ. II, 41: «die Ausarbeitung im ganzen ist [...] insofern gleichmässig, als nicht wie sonst öfters gegen den Schluss eine gewisse Verdünnung eintritt».

⁵³ Στην ευχέρεια της *Σούδας* να αντιμετωπίζει δημιουργικά τις ιστορικές της πηγές, αναφέρονται οι μελέτες που περιλαμβάνει ο συλλογικός τόμος του Zecchini (1999).

2. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΚΑΙ Ο ΣΤΟΧΟΣ ΤΗΣ ΣΟΥΔΑΣ

Οποιαδήποτε προσέγγιση του ερωτήματος σχετικά με τη δυναμική της Σούδας δεν επιτρέπεται να αγνοήσει τη συμβατικά αποκαλούμενη «κίνηση του εγκυκλοπαιδισμού»⁵⁴ ή την «cultura della Συλλογή» –κατά τον ουδέτερο όρο του Odorico (1990)–, όπου εντάσσεται χρονικά και ιδεολογικά η Σούδα. Με καταβολές ήδη από τον 9ο αι. το κίνημα αυτό βρίσκει την κορύφωσή του σε ποικίλα εγκυκλοπαιδικά έργα που συγκροτήθηκαν, καθοδηγήθηκαν ή εμπνεύστηκαν από τον Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο⁵⁵ και απαρτίζει το φιλολογικό «πρόγραμμα», του οποίου πνευματικός καρπός είναι η Σούδα.

Ένα σημείο που ενδιαφέρει άμεσα για τον καθορισμό του ιδεολογικού δυναμικού της Σούδας και την αναζήτηση της χρονικής της διάστασης έγκειται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η γνώση στα εγκυκλοπαιδικά έργα της εποχής με έμφαση στο έργο Έκλογαί του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου. Και στο σημείο αυτό είναι χρήσιμη μια σύγκριση σχετικών αναφορών στο προοίμιο της *Φυσικῆς ἱστορίας* του Πλινίου και των *Έκλογων* του Κωνσταντίνου.

Αιτιολογώντας στο προοίμιό του την επιλογή του θέματός του ο Πλίνιος ομολογεί ότι το έργο του δεν υπηρετεί κάποιον αισθητικό σκοπό που θα το καθιστούσε ευάρεστο ανάγνωσμα. Ο Πλίνιος ακολουθεί το πρότυπο εκείνων των συγγραφέων που προτιμούν να ωφελήσουν με την επιστημονική τους ενασχόληση παρά να γίνουν δημοφιλείς μέσω της αισθητικής επίδρασης του έργου τους.⁵⁶ Η αξία του δικού του έργου έγκειται στη διαλεύκανση σκοτεινών από τη φύση τους θεμάτων που, παρά την προγενέστερη διερεύνησή τους,

⁵⁴ Στον εγκυκλοπαιδισμό του 10ου αι. αναφέρεται το ομώνυμο κεφάλαιο στον Lemerle (1971, 267 κ.ε.)· πρβλ. Dain 1953. Για τη χρήση του όρου «εγκυκλοπαιδισμός» βλ. τις επισημάνσεις του Odorico (1990, 1 κ.ε.).

⁵⁵ Επισκόπηση των εγκυκλοπαιδικών έργων του Κωνσταντίνου, εκτός των *Έκλογων*, και εκείνων που εντάσσονται στην εγκυκλοπαιδική κίνηση του 10ου αι. κάνει ο Lemerle (1971, 274 κ.ε., 288 κ.ε.).

⁵⁶ Βλ. Plin. *N.H.* praef. §12: «Meae quidem temeritati accessit hoc quoque, quod levioris operae hos tibi dedicavi libellos. nam nec ingenii sunt capaces, quod alioqui in nobis perquam mediocre erat, neque admittunt excessus aut orationes sermonesve aut casus mirabiles vel eventus varios, iucunda dictu aut legentibus blanda sterili materia» και §16: «Equidem ita sentio, peculiarem in studiis causam eorum esse, qui difficultatibus victis utilitatem iuvandi praetulerint gratiae placendi».

εξακολουθούν να παραμένουν δυσεξήγητα.⁵⁷ Σε τελείως διαφορετικό πνεύμα κινείται το «πρόγραμμα» του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, όπως δηλώνεται στο προοίμιο που συνόδευε τις *ὑποθέσεις των Ἐκλογῶν* του. Ενώ η γνώση στον Πλίνιο παρουσιάζεται ως σταθερή αξία που δεν επηρεάζεται στη βάση του χρόνου, αρκεί μόνο να αναζητηθεί και να αποκαλυφθεί, η γνώση που επικαλείται ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος έχει χρονική διάσταση. Ταυτίζεται με την γνώση του παρελθόντος, είτε αυτή αποτελεί γνώση που έχει συσσωρευθεί στο παρελθόν, είτε γνώση που αναφέρεται στο ίδιο το παρελθόν. Και στις δύο περιπτώσεις η γνώση αυτή εμπεριέχει ηθική διάσταση. Το μάθημα του παρελθόντος είναι ωφέλιμο στους ανθρώπους, ενώ η άγνοιά του τους αφήνει εκτεθειμένους στο κακό και στο ψεύδος.⁵⁸ Ένα από τα γνωρίσματα που συνέχουν την εγκυκλοπαιδική κίνηση του 10ου αι. είναι η αναζήτηση σταθερών τύπων του παρελθόντος και ως τέτοια αποτελεί κατά τον Lemerle (1971, 268): «*obsession du passé hellénique*», που προσπαθούν να ανακτήσουν και να συντηρήσουν τα εγκυκλοπαιδικά έργα της εποχής αυτής.

Θεωρώντας την ιδέα του παρελθόντος ως την κινητήρια δύναμη και το ιδεολογικό υπόβαθρο του εγκυκλοπαιδισμού του 10ου αι., ας προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε πώς λειτουργεί η ιδέα αυτή στη *Σούδα* και πώς πραγματώνεται η έννοια του χρόνου στο λεξικογραφικό της μέρος, με τελικό στόχο την αποτίμηση της δυναμικής της, όπως αυτή μεταγράφεται στη συγχρονική και διαχρονική διάσταση του λεξικού.

Το ίδιο ερώτημα έχει προσεγγίσει από διαφορετική σκοπιά ο Herbert Hunger (1991) στην εργασία του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*Was nicht in der Suda steht, oder: Was konnte sich der gebildete Byzantiner des 10./11. Jahrhunderts von einem "Konversationslexikon" erwarten?*». Ξεκινώντας από μία ανάλυση των λημμάτων που σχετίζονται με το άμεσο ιστορικό και πολιτιστικό παρόν της *Σούδας*, ο Hunger οδηγείται στο συμπέρασμα ότι το βυζαντινό στοιχείο στο λεξικό, συγκρινόμενο με αντίστοιχες πληροφορίες για την ελληνική αρχαιότητα, είναι περιορισμένο (Hunger 1991, 153). Αν προσαρμόσει κανείς το συμπέρασμα αυτό

⁵⁷ Βλ. Plin. *N.H.* praef. §14: «*magna pars studiorum amoenitates quaerimus; quae vero tractata ab aliis dicuntur immensae subtilitatis, obscuris rerum tenebris premuntur*».

⁵⁸ Βλ. Κωνστ. Πορφυρ. *Περὶ πρέσβων*, προοίμ. 1. 12: «ἐπεὶ δὲ ἐκ τῆς τῶν τοσούτων ἐτῶν περιδρομῆς ἀπλετόν τι χρῆμα καὶ πραγμάτων ἐγίγνετο καὶ λόγων ἐπλέκετο, ἐπ' ἀπειρόν τε καὶ ἀμήχανον ἢ τῆς ἱστορίας ἠρῦνετο συμπλοκή, ἔδει δ' ἐπιρρεπέστερον πρὸς τὰ χεῖρω τὴν τῶν ἀνθρώπων προαίρεσιν μετατίθεσθαι χρόνοις ὕστερον καὶ ὀλιγώρως ἔχειν πρὸς τὰ καλὰ καὶ ῥαθυμότερον διακεῖσθαι πρὸς τὴν τῶν φθασάντων γενέσθαι κατάληψιν, κατόπιν γινομένης τῆς ἀληθοῦς ἐπιτεύξεως, ὡς ἐντεῦθεν ἀδηλία συσκιάζεσθαι τὴν τῆς ἱστορίας ἐφεύρεσιν, πῆ μὲν σπάνει βίβλων ἐπωφελῶν, πῆ δὲ πρὸς τὴν ἐκτάδην πολυλογίαν δειμαινόντων καὶ κατορρωδούντων».

στη δική μας αναζήτηση, μπορεί να διαπιστώσει ότι η Σούδα με τούτο τον τρόπο ανταποκρίνεται έμμεσα στο ιδεώδες που εκφράζεται στο προοίμιο του έργου *Ἐκλογαί*, που είναι ακριβώς η διάσωση και συντήρηση της γνώσης του παρελθόντος, με στόχο να αποτραπεί η αρνητική επίδραση που επιφέρει σε αυτήν ο χρόνος.

Για να επανέλθουμε στο ερώτημα του προσδιορισμού της χρονικής οργάνωσης του λεξιλογικού υλικού της, θα στηριχτούμε σε μία επιλεκτική παρουσίαση και ανάλυση των αντιπροσωπευτικότερων λημμάτων στα οποία απαντούν τύποι όπως, *ἡμεῖς, παρ' ἡμῖν, ὑφ' ἡμῶν* ή το επίρρημα *νῦν*, συνοδευόμενοι από το ρήμα *λέγειν* (όπως π.χ. στη φράση *ὡς ἡμεῖς λέγομεν*) ή από τη μετοχή *λεγόμενον* (όπως στη φράση *τὸ παρ' ἡμῖν* ή *τὸ ὑφ' ἡμῶν λεγόμενον*).⁵⁹ Λειτουργώντας ως δείκτες χρονικότητας οι φράσεις αυτές βοηθούν στον εντοπισμό του υποκειμένου, το οποίο εννοείται κάθε φορά με το πρώτο πρόσωπο, επιπλέον της χρονικής βαθμίδας που καταλαμβάνει το υποκείμενο αυτό στη γλωσσική διαχρονία, και, μέσω της σημασίας που παρατίθεται, στον εντοπισμό του γλωσσικού πεδίου και κατ' επέκταση της χρήσης με την οποία αντιδιαστέλλεται.

Το πρώτο πρόσωπο, έτσι όπως λειτουργεί στη βάση των δεικτών χρονικότητας που επιλέξαμε για τον έλεγχο αυτόν, ταυτίζεται –είτε φαινομενικά, είτε ουσιαστικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια– με τον σύγχρονο ομιλητή, στον οποίο απευθύνεται άμεσα η Σούδα, και αναπαριστά –θεωρητικά ή πραγματικά– την ισχύουσα γλωσσική κατάσταση, όπως την βιώνει το σύνολο της γλωσσικής κοινότητας που προσαγορεύεται μέσω του πρώτου προσώπου. Ως προς τη σημασία των λέξεων που παραθέτει το λεξικό, το *ἡμεῖς* αντιπαραβάλλεται είτε θετικά –σε περίπτωση συμφωνίας– είτε αρνητικά: α) με τον συγγραφέα ή το λογοτεχνικό κείμενο –τις περισσότερες φορές πρόκειται για κείμενο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας– στο οποίο απαντά η λέξη που ερμηνεύεται, β) με τη χρήση της λέξης σε ένα ιδιαίτερο γλωσσικό πρότυπο (στην πλειοψηφία των περιπτώσεων στο αττικιστικό), γ) με έναν διαλεκτόφωνο ομιλητή, και τέλος, δ) με έναν απροσδιόριστο χρήστη, αφού το γλωσσικό υποκείμενο, προς το οποίο αντιδιαστέλλεται το *ἡμεῖς*, δεν κατονομάζεται. Τις περισσότερες όμως από τούτες τις περιπτώσεις αυτό μπορεί να ταυτιστεί με τον παλαιότερο χρήστη της συγκεκριμένης λέξης, χωρίς να υποδηλώνεται πόσο απέχει χρονικά από τον

⁵⁹ Τα λήμματα της Σούδας που εξετάζονται, οι πηγές τους, τα παράλληλα χωρία και οι συναφείς μαρτυρίες παρατίθενται στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης. Οι παραπομπές στο Παράρτημα γίνονται με αναφορά στον αύξοντα αριθμό (α.α.), με τον οποίο είναι ταξινομημένα τα διάφορα λήμματα.

σύγχρονο ομιλητή και χρήστη της Σούδας. Το πρώτο πρόσωπο στα συγκεκριμένα λήμματα παραπέμπει στην πλέον συγχρονική προσέγγιση της γλώσσας, όπως υποδηλώνεται μέσα από τη σημασία που παρατίθεται.

Ως προς τη σημασία των λέξεων που ερμηνεύονται και με κριτήριο τον τρόπο σύνθεσης των λημμάτων, το προς εξέταση υλικό είναι δυνατό να διακριθεί με βάση τους δείκτες χρονικότητας που λάβαμε υπόψη, σε τρεις κατηγορίες. Την πρώτη την αποκαλούμε κατηγορία της οικειοποίησης μιας αρχαίας σημασίας. Ας εξετάσουμε ορισμένα παραδείγματα, για να προσδιορίσουμε τον όρο *οικειοποίηση* και τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η χρονική παράμετρος στην κατηγορία αυτή:

Το λ. α 1731 *ἀμφίθετον φιάλην* της Σούδας⁶⁰ αναφέρεται στη σημασία μιας ομηρικής φράσης που απαντά δύο φορές στην *Ιλιάδα*, στο Ψ 270 (*πέμπτω δ' ἀμφίθετον φιάλην ἀπύρωτον ἔθηκε*) και Ψ 615 κ.ε. (*πέμπτον δ' ὑπελείπετ' ἄεθλον, / ἀμφίθετος φιάλη· τὴν Νέστορι δῶκεν Ἀχιλλεύς / Ἀργείων ἄν' ἀγῶνα φέρων*), ως προσδιορισμός ενός από τα ἔπαθλα κατά τους αθλητικούς αγώνες προς τιμή του νεκρού Πατρόκλου. Όπως φαίνεται από τις παραδεδομένες μαρτυρίες και την πληθώρα των ερμηνειών που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη μορφή του συγκεκριμένου αγγείου, η ομηρική φράση και ειδικότερα η σημασία του χαρακτηρισμού *ἀμφίθετος* κάθε άλλο παρά οικεία ήταν στους αλεξανδρινούς φιλόλογους και λεξικογράφους.⁶¹ Δεν θα σταθούμε στις επιμέρους ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί.⁶² Μας ενδιαφέρουν κυρίως οι δρόμοι παράδοσής τους, η επισκόπηση των οποίων βοηθά να κατανοήσουμε τα στάδια από τα οποία περνά η σύνταξη των λημμάτων και γενικότερα η διαδικασία συμπλήσης των αρχαίων και βυζαντινών λεξικών. Ανάλογα με τους φορείς παράδοσής τους οι διάφορες απόψεις σχετικά με τη σημασία της φράσης *ἀμφίθετον φιάλην* μπορούν να ταξινομηθούν στις εξής ομάδες: Μια πρώτη ομάδα⁶³ απαρτίζουν οι ερμηνείες των ομηρικών σχολίων, με επικρατέστερη αυτή του Αριστάρχου, που επανέρχεται στα σχόλια του Ψευδο-Διδύμου και στο Ομηρικό λεξικό του Απολλωνίου του Σοφιστού και επαναλαμβάνεται –επώνυμα ή ανώνυμα– από σύγχρονους και μεταγενέστερους φιλόλογους και λεξικογράφους στις μαρτυρίες

⁶⁰ Βλ. Παράρτημα α.α. 1.

⁶¹ Απόψεις των αλεξανδρινών φιλολόγων και λεξικογράφων παραδίδουν οι μαρτυρίες που παρατίθενται στο Παράρτημα α.α. 1, ως Πρώτη ομάδα πηγών και Δεύτερη ομάδα πηγών.

⁶² Για τις εκάστοτε ερμηνείες των Αλεξανδρινών με αφορμή εκείνη του Διονυσίου του Θρακός (Αθην. 11, 501b [πρβλ. Ευστ. 1299, 55 {στο Ψ 270}] = Διον. Θράξ απ. 28 Linke [Παράρτημα α.α. 1]), καθώς και σε εκείνες της σύγχρονης έρευνας βλ. Linke 1977, 52 κ.ε. με την βιβλιογραφία που παρατίθεται αυτ. σημ. 4-8· πρβλ. Andronikos 1968, 30.

⁶³ Βλ. Παράρτημα α.α. 1, Πρώτη ομάδα πηγών.

που συγκροτούν τη δεύτερη ομάδα πηγών. Η δεύτερη αυτή ομάδα⁶⁴ αποτελείται, κατά βάση, από τη μαρτυρία του Αθηναίου· βασική του πηγή αποτέλεσε πιθανότατα το λεξικό του Παμφίλου,⁶⁵ ο οποίος είχε αποθησαυρίσει όλες προφανώς τις ερμηνείες που ήταν δυνατόν να εντοπίσει.⁶⁶ Από τον Αθήναιο αντλεί αργότερα τις πληροφορίες του ο Ευστάθιος.⁶⁷ Το λ. α 4021 του Ησύχιου, το οποίο εντάσσεται σε αυτή την ομάδα, βασίζεται στον Διογενιανό, η μαρτυρία του οποίου ανάγεται στο λεξικό του Παμφίλου μέσω της επιτομής του Ουηστίνου.⁶⁸ Από τον Ησύχιο εξαρτάται το αντίστοιχο λήμμα στο *Μέγα Έτυμολογικόν* (ΕΜ. 92, 36 λ. *ἀμφίθετος φιάλη*), το οποίο παραθέτει τις ίδιες ερμηνείες με τον Ησύχιο, με τη μόνη διαφορά ότι παραλλάσσει τη σειρά τους. Μια τρίτη ομάδα μαρτυριών αποτελεί η *Συναγωγή λέξεων χρησίμων*,⁶⁹ απ' όπου αντλούν τις πληροφορίες τους ο Φώτιος και η Σούδα. Η ερμηνεία που παραδίδει η *Συναγωγή* δεν είναι άλλη από μια παράφραση της ερμηνείας του Αριστάρχου και παράθεση της σημασίας *ἀπύθμενος*, την οποία απέδιδε στο επίθετο *ἀμφίθετος* ο γραμματικός Παρθένιος.⁷⁰ Πηγή της *Συναγωγῆς* στο συγκεκριμένο λήμμα είναι ο Κύριλλος, ο οποίος έχει προφανώς λάβει υπόψη του το λεξικό στα ποιήματα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού.⁷¹ Η Σούδα στο πρώτο μέρος του λήμματος επαναλαμβάνει αυτολεξεί τη *Συναγωγή*. Σε αντίθεση όμως με τη *Συναγωγή*, αλλά και με τον Φώτιο, η Σούδα επεκτείνει το ερμηνευμά της προσθέτοντας στο δεύτερο μέρος του μια σχεδόν κατά λέξη παράθεση του Σχολ. Όμ. Ψ 270a που ανάγεται στον Αριστόνικο και αυτό με τη σειρά του στον Αρίσταρχο *οὐ τὸ παρ' ἡμῖν ποτήριον, ἀλλὰ γένος λέβητος, ἐκ παντὸς μέρους δυνάμενον ἔδραν ἔχειν*. Σύμφωνα με τις απόψεις του Erbse η Σούδα στο σημείο αυτό αντλεί από ένα υπόμνημα της *Ιλιάδος*.⁷² Το υπόμνημα αυτό, για το οποίο ο Erbse υιοθετεί την επωνυμία *Ἀπίων καὶ Ἡρόδωρος* (Arpio et Herodorus [ArH.]), αποτελεί την πηγή της ομηρικής

⁶⁴ Βλ. Παράρτημα α.α. 1, Δεύτερη ομάδα πηγών.

⁶⁵ Βλ. Erbse 1969-1986, τόμ. V, 411 (στο Σχόλ. Όμ. Ψ 270a και b): «Athen. fort. e Pamphilo pendet».

⁶⁶ Η πορεία συγκρότησης της μαρτυρίας του Αθηναίου παριστάνεται στο Παράρτημα α.α. 1.

⁶⁷ Στο Παράρτημα α.α. 1 συνοψίζεται η πορεία συγκρότησης της μαρτυρίας του Ευσταθίου.

⁶⁸ Για την ιστορία συγκρότησης του λεξικού του Διογενιανού βλ. παραπάνω, σημ. 40.

⁶⁹ Βλ. τα χωρία που αναφέρονται ως πηγές του λ. α 1731 της Σούδας (Παράρτημα, α.α. 1).

⁷⁰ Βλ. Αθην. 11. 501a (πρβλ. Ευστ. 1299. 58 [στο Ψ 270], Παράρτημα α.α. 1). Σχετικά με τον γραμματικό Παρθένιο βλ. Matthaios 2001, 364.

⁷¹ Βλ. Παράρτημα α.α. 1, Τρίτη ομάδα πηγών. Για τις πληροφορίες αυτές ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Helmut van Thiel (Κολωνία), ο οποίος προετοιμάζει έκδοση του λεξικού του Κυρίλλου. Για το λεξικό του Κυρίλλου βλ. Hunger 1978, τόμ. II, 37 κ.ε.· Tolkien 1925, 2465 κ.ε.· Alpers 1990, 24 κ.ε.· 2001, 201 κ.ε.

⁷² Βλ. Erbse 1969-1986, τόμ. V, 411 (στο Σχόλ. Όμ. Ψ 270a και b): «Su. α 1731, fort. ex hyp. Iliad.»· πρβλ. Erbse 1960, 179. Για τη σχέση της Σούδας με τα ομηρικά σχόλια βλ. Adler 1931, 697 κ.ε. και, αναλυτικότερα, Erbse 1960, 174 κ.ε.

φιλολογικής ερμηνείας για το *Etymologicum Genuinum*, τη Σούδα, τον κώδικα Venetus A και τον Ευστάθιο.⁷³

Αυτό που ενδιαφέρει άμεσα στην παρουσίαση του λ. α 1731 της Σούδας είναι η φράση *οὐ τὸ παρ' ἡμῖν ποτήριον*, την οποία ο συμπιλητής παραλαμβάνει και παραθέτει ακέραια από την πηγή του. Την έκφραση *παρ' ἡμῖν* δεν ενδείκνυται να εκλάβουμε με ουδέτερη σημασία. Επειδή η Σούδα συμπεριλαμβάνει συστηματικά στα λήμματά της ανάλογους δείκτες χρονικότητας, όπως αυτοί μαρτυρούνται στις πηγές της, οφείλουμε στο φαινόμενο αυτό, ανεξάρτητα από τη συμπιληματική διαδικασία που χαρακτηρίζει τη συγκρότηση αρχαίων και βυζαντινών λεξικών, να διαβλέψουμε κάποια πρόθεση. Η Σούδα από την πηγή της οικειοποιείται το πρώτο πρόσωπο και μέσω αυτού τη συγχρονική διάσταση της χρήσης της φράσης *ἀμφίθετος φιάλη* και της σημασίας που παραθέτει, λειτουργώντας ως μηχανή χρόνου που μεταφέρει τον σύγχρονό της χρήστη δέκα αιώνες πιο πριν ή διπλάσιο χρονικό διάστημα, αν πρόκειται για τον σημερινό αναγνώστη. Στην περίπτωση που και ο δεύτερος, όπως αναμφίβολα συμβαίνει με τον πρώτο, δεν ενδιαφέρεται ούτε μελετά το υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων, τότε είναι δύσκολο να αντιληφθεί ότι η Σούδα δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αναγάγει τη σημασία και κατ' επέκταση τη χρήση μιας λέξης στο γλωσσικό της παρόν.

Το ερώτημα κατά πόσο η οικειοποίηση μιας αρχαίας σημασίας και μέσω αυτής η ενεργοποίηση και ο εκσυγχρονισμός της χρήσης της λέξης που ερμηνεύεται, ανταποκρίνεται στη γλωσσική πραγματικότητα της Σούδας και ταυτίζεται με την ισχύουσα γλωσσική κατάσταση της αρχικής της πηγής, πρέπει να απαντηθεί κατά περίπτωση. Οι λέξεις *φιάλη* ή *ποτήριον* ή και το επίθετο *ἀμφίθετος* προφανώς δεν διαφοροποιούνται σημασιολογικά κατά τη χρήση τους στους βυζαντινούς χρόνους. Αυτό όμως δεν ισχύει για όλα τα λήμματα, στα οποία, μέσω του δείκτη χρονικότητας, παρατηρείται το φαινόμενο της οικειοποίησης της σημασίας μιας λέξης και περαιτέρω η αναγωγή της χρήσης της στο γλωσσικό παρόν της Σούδας. Τούτο γίνεται σαφές από την ερμηνεία της λέξης *πρότμησις* –ενός ομηρικού ἄπαξ λεγομένου στο Λ 424– με τη σημασία *τὸ παρ' ἡμῖν ἴτρον*. Στο λ. π 2888 η Σούδα,⁷⁴ μέσω του υπομνήματος του *Ἀπίωνος καὶ Ἡροδώρου* στην *Ιλιάδα*, αναπαράγει τα ομηρικά σχόλια και επικαιροποιεί απόψεις των

⁷³ Βλ. Erbse 1960, 123 κ.ε.· 1969-1986, τόμ. I, XLV κ.ε. Κατά την άποψη του Alpers (1991, 254 κ.ε.) το υπόμνημα αυτό, όπως και το *Etymologicum Genuinum*, συγκροτείται κατά τον 9ο αι. υπό την επίβλεψη του γραμματικού Κομητά και του κύκλου λογίων στη Σχολή της Μαγναύρας την εποχή του Λεόντος του Μαθηματικού. Για την πνευματική κίνηση της εποχής βλ. Lemerle 1971, 148 κ.ε.

⁷⁴ Βλ. Παράρτημα α.α. 2.

αλεξανδρινών φιλολόγων.⁷⁵ Η λέξη *ἦτρον* ή *ἴτρον* δεν μαρτυρείται ευρέως κατά τους βυζαντινούς χρόνους, όπως διαπιστώνει κανείς από μια σχετική αναζήτηση στο TLG και από τα χωρία στα οποία παραπέμπει ενδεικτικά το LBG.⁷⁶ Το ότι η *Σοῦδα* δεν παραιτείται από την παράθεση παρόμοιων λημμάτων και ερμηνειών, δεν θα πρέπει να ερμηνευτεί αποκλειστικά ως υποταγή στις πηγές της, αλλά να συνδεθεί με την υφή της αρχαίας (και βυζαντινής) λεξικογραφίας, που δεν υποβοηθά μόνο τη δημιουργία νέου κειμένου, αλλά συνάμα στοχεύει στην κατανόηση ενός κειμένου του λογοτεχνικού, ιστορικού και επιστημονικού παρελθόντος.

Αλλά και πέρα από αυτό, στη συγχρονική αξίωση που θέτει η *Σοῦδα* κατά την αναγωγή λεξιλογικών δεδομένων στη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής της, δεν μπορούμε να προσδώσουμε μόνο «αρχαιολογική» αξία, υποθέτοντας ότι επιδιώκεται η τεκμηρίωση της χρήσης μιας λέξης και της σημασίας της για αποκλειστικά ιστορικούς σκοπούς. Η διαδικασία της οικειοποίησης, όπως συντελείται στα παραδείγματα που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή, έχει ως σημείο αναφοράς της και απευθύνεται άμεσα στον σύγχρονο χρήστη της *Σοῦδας* κατά την ερμηνεία αττικιστικών λέξεων που περιλαμβάνονται στο λεξικό.⁷⁷ Τα λήμματα αυτά αποτελούν μάλιστα την πλειοψηφία των μαρτυριών, όπου απαντούν οι δείκτες χρονικότητας που έχουμε λάβει υπόψη μας. Εκτός από την εκάστοτε σημασία, η *Σοῦδα* παραλαμβάνει αυτούσια από τα αττικιστικά λεξικά, από τα οποία αντλεί τα ερμηνεύματά της, και τις φράσεις *ὡς ἡμεῖς λέγομεν*, *τὸ παρ' ἡμῖν* ή *τὸ ὑφ' ἡμῶν λεγόμενον* κ.τ.ό. Στις περιπτώσεις αυτές η *Σοῦδα* δεν αντιγράφει απλώς τις πηγές της, αλλά ταυτόχρονα εγείρει την ίδια κανονιστική αξίωση για την αττικίζουσα χρήση της γλώσσας, όπως ακριβώς συμβαίνει με τις πηγές της. Στο σημείο αυτό η *Σοῦδα* αντικατοπτρίζει μία από τις βασικές πλευρές της ισχύουσας γλωσσικής πραγματικότητας κατά την εποχή συγκρότησής της και ανταποκρίνεται σε μία αναγκαιότητα που προβάλλεται από τα φιλολογικά και λογοτεχνικά δεδομένα της σύγχρονης της λόγιας γραμματείας.⁷⁸

Η *Σοῦδα* όμως δεν παραμένει στο επίπεδο αυτό, αλλά προχωρά ένα βήμα παρακάτω. Μία δεύτερη ομάδα, όπου απαντούν οι δείκτες χρονικότητας που θέσαμε ως βάση για την ανάλυσή μας, συγκροτούν εκείνα τα λήμματα, στα

⁷⁵ Οι σχετικές μαρτυρίες παρατίθενται στη Δεύτερη ομάδα πηγών του Παραρτήματος, α.α. 2. Σχετικά με τις αρχαίες ερμηνείες της λέξης *πρότμησις* βλ. Linke 1977, 51 κ.ε.

⁷⁶ Βλ. LBG λ. *ἦτρον* (τεύχ. 4, 661) και λ. *ἴτρον* (τεύχ. 4, 722).

⁷⁷ Σε αττικίζουσες λέξεις αναφέρονται τα παραδείγματα του Παραρτήματος, α.α. 3 και 4.

⁷⁸ Για τη θέση του αττικισμού στη βυζαντινή γλώσσα και γραμματεία βλ. Horrocks 1997, 151 κ.ε., 169 κ.ε. και Hinterberger 2002, 156 κ.ε.

οποία η ερμηνεία που παρατίθεται, μαρτυρείται μεν σε προγενέστερα λεξικά και στις πηγές της Σούδας, αλλά προσαρμόζεται στα γλωσσικά δεδομένα της εποχής και προβάλλεται ως η ισχύουσα και επίκαιρη σημασία, καθώς προστίθεται στο ερμηνεύμα ο δείκτης *ἡμεῖς ἢ παρ' ἡμῖν*, ο οποίος απουσιάζει από τις πηγές. Τα λήμματα αυτά αποτελούν την κατηγορία της προσαρμογής της σημασίας μιας λέξης. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα εξής παραδείγματα:

Στο λ. ψ 10⁷⁹ η Σούδα παραθέτει ως ερμηνεία του τύπου *ψαλίδα* μεταξύ άλλων τα εξής: *ἦν ἡμεῖς ἀψίδα φαμέν*. Η σημασία *ἀψίς* είναι γνωστή από τον Ησύχιο,⁸⁰ όμως μόνο στη Σούδα απαντά η διαμόρφωση του ερμηνεύματος με την προσθήκη του δείκτη χρονικότητας *ἦν ἡμεῖς [...] φαμέν*, ο οποίος καθιστά επίκαιρη την σημασία της λέξης.

Στο λ. σ 594 της Σούδας⁸¹ η φράση: *ἢ ὅπερ ἡμεῖς καμελαύκιον λέγομεν* στο ερμηνεύμα της λέξης *σκιάδειον* αποτελεί προσθήκη που δεν απαντά στην άμεση πηγή της, το σχόλιο στον στ. 1508 των *Ὀρνίθων* του Αριστοφάνη.⁸² Η ερμηνεία της λέξης *σκιάδειον* με τη σημασία *καμελαύκιον* είναι γνωστή στη λεξικογραφική παράδοση ήδη από τον Ησύχιο.⁸³ Η προσαρμογή του λήμματος μέσω του δείκτη χρονικότητας *ὅπερ ἡμεῖς [...] λέγομεν* ανήκει, όπως αποδεικνύει ο έλεγχος των πηγών, στους συμπλητές της Σούδας.

Στο λ. τ 129 της Σούδας⁸⁴ ερμηνεύεται η λέξη *ταρσός* ως εξής: *ὁ τάλαρος· τὸ καλάθιον παρ' ἡμῖν*. Ο Απίων και ομηρικά σχόλια που αναφέρονται στη λέξη *ταρσός*, παραθέτουν τη σημασία *καλαθίσκος*.⁸⁵ Ο δείκτης χρονικότητας *παρ' ἡμῖν* περιέχεται μόνο στο λήμμα της Σούδας.

Μια τρίτη, τέλος, κατηγορία απαρτίζουν εκείνα τα λήμματα, στα οποία προστίθεται μία επιπλέον σημασία της λέξης που ερμηνεύεται, χωρίς όμως αυτή να μαρτυρείται στις πηγές που χρησιμοποίησε η Σούδα για το συγκεκριμένο λήμμα. Πρόκειται για την κατηγορία της προσθήκης και διεύρυνσης του σημασιολογικού πεδίου μιας λέξης. Χαρακτηριστικό των περιπτώσεων αυτών είναι το γεγονός ότι η νέα σημασία που προσθέτει η Σούδα, βρίσκεται πιο κοντά στα λεξιλογικά δεδομένα της βυζαντινής γλώσσας κατά την εποχή συγκρότησής

⁷⁹ Βλ. Παράρτημα, α.α. 5.

⁸⁰ Βλ. Ησύχ. ψ 40 Schmidt (Παράρτημα, α.α. 5, όπου παρατίθενται και άλλες συναφείς μαρτυρίες).

⁸¹ Βλ. Παράρτημα, α.α. 6.

⁸² Βλ. Παράρτημα, α.α. 6. Παρόμοια ερμηνεία με αυτή της Σούδας απαντά στο προερχόμενο από τον Τρικλίνιο Σχόλ. Ἀρ. Ἀχ. 439c Wilson: «πιλίδιον· περικεφαλαίαν τινά, τὸ νῦν λεγόμενον καμελαύκιον».

⁸³ Βλ. Ησύχ. σ 971 Schmidt (Παράρτημα, α.α. 6). Για τη λέξη *καμελαύκιον* βλ. το σχετικό λήμμα στο LBG (τεύχ. 4, 754).

⁸⁴ Βλ. Παράρτημα, α.α. 7.

⁸⁵ Οι μαρτυρίες αυτές είναι συγκεντρωμένες στο Παράρτημα, α.α. 7.

της, καθώς και το ότι τα συγκεκριμένα λήμματα δεν ανήκουν σε μεταγενέστερες προσθήκες στο έργο. Στην τρίτη αυτή ομάδα εντάσσονται τα εξής παραδείγματα:

Στο λ. κ 2301,⁸⁶ κατά την ερμηνεία της λέξης *κώρυκος*, η *Σοῦδα* εκτός από τη σημασία *θυλάκιον*, η οποία απαντά στη *Συναγωγή* (Σ κ 546) και στον *Φώτιο* (κ 1329),⁸⁷ παραθέτει και τη σημασία *τὸ παρ' ἡμῖν βουλγίδιον*. Η ερμηνεία αυτή αποτελεί προσθήκη της *Σούδας*, αφού δεν εντοπίζεται σε καμία από τις άμεσες ή έμμεσες πηγές του λήμματος.⁸⁸

Στο λ. θ 496 η *Σοῦδα* ερμηνεύει τη λέξη *θριδακίνη* ως εξής: *τὸ παρ' ἡμῖν μαϊούλιον. λέγεται δὲ καὶ θρίδαξ*.⁸⁹ Η φράση *τὸ παρ' ἡμῖν μαϊούλιον* φαίνεται να αποτελεί προσθήκη της *Σούδας*, αφού υπό τη μορφή αυτή απουσιάζει από τις πηγές και τα παράλληλα χωρία στο συγκεκριμένο λήμμα.⁹⁰ Στο λ. θ 751 του *Ησυχίου* ο τύπος *θριδακίνας* ερμηνεύεται με τη σημασία *μαρούλια*.⁹¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφοροποίηση που παρουσιάζει η ερμηνεία της λέξης *θριδακίνη* στα δύο λεξικά. Ενώ στον *Ησύχιο* ο δείκτης χρονικότητας *παρ' ἡμῖν* προσδιορίζει τη σημασία *θρίδαξ*, στη *Σοῦδα* χαρακτηρίζει την πιο επίκαιρη σημασία *μαϊούλιον*.⁹² Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι, όπως διαπιστώνει κανείς από μία έρευνα στο *TLG* σε συνδυασμό με το *LBG*, η χρήση της λέξης *θρίδαξ* δεν μαρτυρείται ευρέως στη βυζαντινή γραμματεία: στη θέση της απαντούν οι τύποι *θριδάκη* και *θριδάκιν*.⁹³

Στο λ. π 3260 της *Σούδας*⁹⁴ η λέξη *πυτίνη* ερμηνεύεται ως εξής: *πλέγμα ἀπὸ θαλλῶν, [...]. πυτίνη οὖν, ὅπερ λέγεται παρ' ἡμῖν φλασκίον*. Στο πρώτο μέρος του ερμηνεύματος η *Σοῦδα* αντλεί πληροφορίες από τα σχόλια στον στ. 798 των *Ὀρνίθων* του *Αριστοφάνη*.⁹⁵ Στο δεύτερο όμως μέρος προσθέτει μία πιο επίκαιρη ερμηνεία, την σημασία *φλασκίον*, η οποία απαντά και στο *Etymologicum Gudianum*.⁹⁶

⁸⁶ Βλ. Παράρτημα α.α. 8.

⁸⁷ Οι συγγενείς μαρτυρίες παρατίθενται στο Παράρτημα α.α. 8.

⁸⁸ Για τη σημασία και την τεκμηρίωση της χρήσης της λέξης *βουλγίδιον* βλ. το αντίστοιχο λήμμα στο *LBG* (τεύχ. 2, 290) και Steiner 1988, 161.

⁸⁹ Βλ. Παράρτημα α.α. 9.

⁹⁰ Πρβλ. τα χωρία που είναι συγκεντρωμένα στο Παράρτημα α.α. 9.

⁹¹ Βλ. Παράρτημα α.α. 9.

⁹² Για τη σημασία, τη χρήση της λέξης *μαϊούλιον* και τη σχέση της με τον τύπο *μαρούλια* του *Ησυχίου* βλ. Steiner 1988, 160.

⁹³ Βλ. ενδεικτικά *LBG* λ. *θριδάκη*, ή και λ. *θριδάκιν*, τό (τεύχ. 4, 692).

⁹⁴ Βλ. Παράρτημα α.α. 10.

⁹⁵ Βλ. Παράρτημα α.α. 10.

⁹⁶ Βλ. *Et. Gud.* 487, 51 λ. *πυτίνη* (Παράρτημα α.α. 10). Για το *Etymologicum Gudianum*, τις πηγές και τη χρονολόγησή του βλ. Reitzenstein 1907, 814 κ.ε.· Alpers 1990, 29· 2001, 203 κ.ε.

Στις δύο τελευταίες κατηγορίες μπορούμε συνοψίζοντας να υποστηρίξουμε ότι η *Σουδα* εκσυγχρονίζει τα ερμηνεύματα που αντλεί από τις πηγές της με τρόπο διπλό. Αφενός εντάσσει στη γλωσσική συγχρονία και προσαρμόζει στο ιστορικό της παρόν το λεξικογραφικό παρελθόν, αφετέρου λαμβάνει υπόψη τη γλωσσική της πραγματικότητα και ανταποκρίνεται στην αναγκαιότητα της εποχής της, να ερμηνεύσει το παρελθόν με οικεία λεξιλογικά μέσα. Γιατί πέρα από την *ήττικισμένην φράσιν* η εποχή συγκρότησης της *Σούδας* προβάλλει την αξίωση για την χρήση της *κοινῆς καὶ καθωμιλημένης ἀπαγγελίας*.⁹⁷

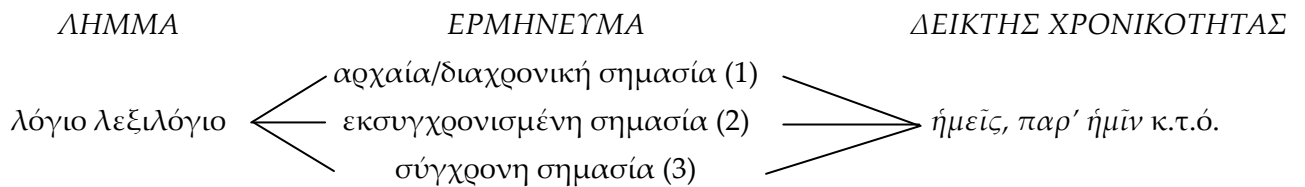
Μέχρι στιγμής εξετάσαμε την διάσταση του χρόνου μέσα από τα ερμηνεύματα του λεξικού, όχι μέσα από τις λέξεις που λημματολογούνται. Το λεξικογραφικό τμήμα της *Σούδας* δεν εξαντλείται αποκλειστικά στο λόγιο λεξιλόγιο· αυτό όμως αποτελεί αναμφισβήτητα το μεγαλύτερό του μέρος. Λέξεις της *κοινῆς καὶ καθωμιλημένης φράσεως* απαντούν, συγκριτικά με τις λόγιες, σε μικρότερο βαθμό. Είναι χαρακτηριστικό από το δειγματοληπτικό ερασιισμό της Steiner (1988) ότι από τις 153 «βυζαντινές», όπως τις αποκαλεί, λέξεις που θησαυρίζει από τη *Σούδα*, το 1/5 εντοπίζεται –χωρίς αυτό να δηλώνεται από τη συγγραφέα– σε μεταγενέστερες παρεμβολές και προσθήκες στο λεξικό. Σαφώς οι προσθήκες αυτές έχουν αξία για την ανασυγκρότηση του «βυζαντινού λεξιλογίου»⁹⁸ σε μια επισκόπηση όμως, όπως η παρούσα, χάνουν τη σημασία τους, εφόσον αλλοιώνουν τον αρχικό χαρακτήρα της *Σούδας*. Είναι εξίσου ενδεικτικό το γεγονός ότι από το υπόλοιπο μέρος των λέξεων που παρουσιάζει η Steiner, λιγότερες από τις μισές, περίπου 50 στον αριθμό, αποτελούν αυτοτελή λήμματα του λεξικού. Από αυτές το μεγαλύτερο μέρος είναι δάνεια της λατινικής, την ερμηνεία των οποίων η *Σουδα* αντλεί από ένα συγκεκριμένο λεξικό με τίτλο *Λέξεις ῥωμαϊκαί*.⁹⁹ Το μεγαλύτερο μέρος του βυζαντινού λεξιλογίου είναι ενσωματωμένο στα ερμηνεύματα λογίων, κυρίως, λέξεων και αποτελούν μεταφράσεις και απόδοσή τους στην καθομιλουμένη γλώσσα (Hunger 1991, 140 κ.ε.).

⁹⁷ Είναι ενδεικτικό ότι ο ίδιος ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος στο σύγγραμμά του *Περὶ βασιλείου τάξεως* (*De ceremoniis*) χρησιμοποίησε, όπως δηλώνει στο προοίμιο (Κωνστ. Πορφυρ. *Περὶ βασιλείου τάξεως*, προοίμ. 5.2-6), την *καθωμιλημένην φράσιν*, για να καταστήσει την πραγματεία του σαφή και εύκολη στην κατανόηση. Επίσης, στο σύγγραμμά του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* (*De administrando imperio*) δηλώνει ότι δεν αποβλέπει σε *ἐπίδειξιν καλλιγραφίας ἢ φράσεως ἡττικισμένης*, αλλά αρκείται στην *κοινήν καὶ καθωμιλημένην ἀπαγγελίαν* (Κωνστ. Πορφυρ. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, 1, 68.3-10). Βλ. σχετικά Lemerle 1971, 275 κ.ε., 278. Για τη θέση της κοινῆς στη βυζαντινὴ γλώσσα και γραμματεία βλ. Horrocks 1997, 159 κ.ε., 190 κ.ε.

⁹⁸ Βλ. σχετικά τη μελέτη της Schönauer (2002).

⁹⁹ Σχετικά με την πηγή αυτή της *Σούδας* βλ. Adler 1931, 695 κ.ε.

Σχηματοποιώντας τα πορίσματα που προκύπτουν από τον έλεγχο των Λημμάτων με γνώμονα την χρονικότητά τους, είμαστε σε θέση να εξαγάγουμε τον εξής τύπο:

Επεξήγηση: Οι αριθμοί παραπέμπουν στις τρεις κατηγορίες λημμάτων που διακρίναμε, και συγκεκριμένα (1) στην κατηγορία της οικειοποίησης, (2) στην κατηγορία της προσαρμογής και (3) στην κατηγορία της προσθήκης και διεύρυνσης

Τι σημαίνει όμως αυτός ο τύπος για το αρχικό μας ερώτημα, τη διάσταση του χρόνου που ακολουθεί το λεξικό; Όπως δηλώνει η ανάλυσή μας, η Σούδα, χωρίς να αγνοεί το παρόν της, καθιστά σημασιολογικά επίκαιρο το γλωσσικό παρελθόν, όπως αυτό καταγράφεται στα λήμματα που ερμηνεύει, παραμένοντας με τον τρόπο αυτό πιστή στο φιλολογικό πρόγραμμα που εμπνέει τη σύλληψή της και καθορίζει την πραγματάωσή της. Αν αφαιρέσουμε το ηθικολογικό του περιεχόμενο, πρόκειται για το ίδιο πρόγραμμα στο οποίο στηρίζεται η εγκυκλοπαιδική δραστηριότητα της εποχής της, όπως αυτό εκφράζεται μέσα από το προοίμιο των *Ἐκλογῶν* του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου. Πιο συγκεκριμένα, σε λεξιλογικό επίπεδο η Σούδα εκσυγχρονίζει το γλωσσικό παρελθόν είτε (1) συντηρώντας το αυτούσιο, ανάγοντας την εκάστοτε λόγια λέξη και την αρχαία της σημασία μέσω της διαδικασίας της οικειοποίησης στο παρόν της, είτε (2) προσαρμόζοντάς το σε μία πιο επίκαιρη σημασία ή (3) προσθέτοντας μία νέα. Τούτο συνεπάγεται ότι η Σούδα δεν είναι λεξικό της καθομιλουμένης γλώσσας, ούτε όμως αποκλειστικά της λόγιας γραμματείας. Είναι έργο που έχει σημείο αναφοράς του τη λόγια γραμματεία, χωρίς να αγνοεί το ιστορικό της παρόν. Αλλά και λόγω της ένταξής της –έστω και εν μέρει– στο λεξικογραφικό είδος, το οποίο εξαιτίας της συμπληματικής διαδικασίας, βάσει της οποίας συγκροτούνται τα λεξικά, αναπαράγει παλαιότερο γλωσσικό υλικό, η Σούδα είναι ένα ιστορικό λεξικό,¹⁰⁰ χωρίς όμως να προβάλλει αυτό τον χαρακτήρα. Τη διαχρονικότητα ενός

¹⁰⁰ Για τη σημασία του όρου «ιστορικό λεξικό» βλ. Χαραλαμπάκης 2003, 99.

ιστορικού λεξικού η *Σουίδα* την καλύπτει, μέσω της διαδικασίας που εντοπίσαμε στην κατηγορία της οικειοποίησης, με μια τεχνητή συγχρονικότητα, αφού ταυτίζει τον σύγχρονό της αναγνώστη με τον αναγνώστη των πηγών της. Επειδή όμως και η διαδικασία της προσαρμογής μιας αρχαίας σημασίας σε πιο επίκαιρα λεξιλογικά δεδομένα και η διαδικασία διεύρυνσης των λημμάτων με την προσθήκη μιας σύγχρονης σημασίας πραγματοποιείται με τα ίδια ακριβώς μέσα που ακολουθεί και η διαδικασία της οικειοποίησης –όπως φανερώνει το παραπάνω σχήμα, τούτο επιτυγχάνεται με τη χρήση του ίδιου δείκτη χρονικότητας, των φράσεων δηλαδή *ἡμεῖς, παρ’ ἡμῖν* κ.τ.ό., σε όλες τις ομάδες–, τότε μπορούμε, *mutatis mutandis*, να υποστηρίξουμε ότι και το κατεξοχήν συγχρονικό στοιχείο της *Σούδας* αποκτά με τη σειρά του διαχρονική διάσταση.

Στο φαινόμενο αυτό έχει δοθεί στη μέχρι τώρα έρευνα πιο απλουστευτική ερμηνεία. Συγκεκριμένα έχει αποδοθεί στην αδυναμία της *Σούδας* και των συμπλητών της να διαχωρίζουν επακριβώς τις χρονικές βαθμίδες, στις οποίες αναφέρεται το λεξιλογικό υλικό που λημματολογούν.¹⁰¹ Μια τέτοια προσέγγιση είναι απόρροια του ορισμού ή –ορθότερα– του αφορισμού που έχει διατυπώσει για τη *Σουίδα* ο Justus Lipsius: «*pecus est Suidas, sed pecus aurei velleris*».¹⁰² Η άποψη αυτή στέκεται μόνο στον θησαυρό πληροφοριών και γνώσης που περιέχει το έργο, αγνοεί όμως τον ιδιαίτερό του χαρακτήρα, ο οποίος δεν αποκρύπτεται παρά το συμπληματικό και, ως εκ τούτου, δευτερογενή τρόπο συγκρότησής του. Η παρούσα ανάλυση αφήνει να διαφανεί, στο λεξικογραφικό τουλάχιστον επίπεδο, την προσωπική και επομένως συνειδητή επιλογή του συμπλητή ή της ομάδας συγκρότησης, η οποία επεμβαίνει στις πηγές της και συχνά τις υπερβαίνει με στόχο όχι να αναμασήσει, αλλά να μεταδώσει γνώση, προσαρμόζοντάς την στις ισχύουσες γλωσσικές και, κατ’ επέκταση, πνευματικές και ιδεολογικές αναγκαιότητες της εποχής της. Μαζί με τα διάφορα στοιχεία που έχουν επισημανθεί στη μέχρι τώρα έρευνα –τη γραμματολογική της ιδιαιτερότητα, την ευχέρεια να αντιμετωπίσει κριτικά τις πηγές και την ευρυμάθεια σε ιστορικό και λογοτεχνικό επίπεδο–, τα συμπεράσματα της παρούσας προσέγγισης συνηγορούν στον πρωτοποριακό χαρακτήρα της *Σούδας*

¹⁰¹ Βλ. τις απόψεις του Krumbacher που παρατίθενται στην παραπάνω σημ. 34· πρβλ. Κατσαρός 2002, 10: «Γιά τόν Σουίδα δέν γίνεται διάκριση ανάμεσα στό ἀρχαῖο καί τό μεταγενέστερο λεξιλόγιο, ἀνάμεσα στίς σπάνιες καί τίς κοινές, στίς πεζές καί τίς ποιητικές λέξεις. Ο στόχος του εἶναι νά περιλάβει ὅσο γίνεται περισσότερα λήμματα στό Λεξικό του, ἀποδελτιώνοντας πολλά λεξικογραφικά προγενέστερα ἔργα».

¹⁰² Η παραπομπή στον χαρακτηρισμό του Lipsius αντλείται από τον Bernhardt (1834-1853, τόμ. II, XXV).

που την καθιστά, σε αντίθεση με τον Wilson (1983, 147) που της αρνείται τον χαρακτηρισμό, «one of the major achievements of Byzantine scholarship».

Για να επανέλθουμε στις δύο πρόσφατες εκδόσεις της Σούδας για το ευρύτερο ελληνικό κοινό, στην πρόθεση που συνοδεύει την καθεμία, αφενός στην ιδεολογία που καταγράφεται μέσω της διαδικασίας εκσυγχρονισμού του παρελθόντος, αφετέρου στην περιέργεια του σύγχρονου μας αναγνώστη για το παρελθόν, θα εντοπίζαμε αφαιρετικά τον χαρακτήρα και τη δυναμική της Σούδας. Ο Jenkins (1963, 48) δήλωσε πως «if a test of literature be that a work can be read with pleasure and profit in and for itself, then the Souda will properly fall within this category». Στην άποψη αυτή ο σύγχρονος αναγνώστης, είτε ο ειδικός είτε ο εραστής της αρχαιότητας, βρίσκει την απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε στην αρχή της εργασίας αυτής, τον λόγο που καθιστά τη Σούδα όχι μόνο ζωντανό φιλολογικό εργαλείο αλλά και ενδιαφέρον ανάγνωσμα για ένα ευρύτερο κοινό.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΑΜΦΙΘΕΤΟΣ ΦΙΑΛΗ

Su. α 1731 Ἀμφίθετον φιάλην: κατὰ πᾶν μέρος αὐτῆς τιθεμένης, ἀπύθμενον. | οὐ τὸ παρ' ἡμῖν ποτήριον, ἀλλὰ γένος λέβητος, ἐκ παντὸς μέρους δυνάμενον ἔδραν ἔχειν.

Πρώτη ομάδα πηγών:

Sch. Hom. (A) Ψ 270a (Ariston.). ἀμφίθετον φιάλην: ὅτι {φιάλην} (del. Erbse) οὐ τὸ παρ' ἡμῖν ποτήριον, ἀλλὰ γένος τι λέβητος ἐκπέταλον, ἐκ παντὸς μέρους δυνάμενον ἔδραν (ἔδραν om. A, ex *Su. suppl. Erbse*) ἔχειν· διὸ ἀμφίθετον.

Cf. *Sch. Hom. (A bT) Ψ 243a* (ex.). φιάλη: ἀγγεῖω λεβητοειδεῖ ἐκπεπλατυσμένω ἄνωθεν (bT) φησὶν οὖν “ἀμφίθετον φιάλην ἀπύρωτον” (Ψ 270) (T) (...); Athen. 11, 468e ἔστι δὲ χαλκίον ἐκπέταλον λεβητῶδες; Athen. 11, 501c: ὥστε καὶ τὴν φιάλην εἶναι χαλκίω προσεοικυῖαν ἐκπετάλω; *Sch. Hom. (A) Ψ 616a* (Ariston. | Nic.). ἀμφίθετος φιάλη· <τὴν Νέστορι δῶκεν Ἀχιλλεύς> (suppl. Villoison): πρὸς τὴν ἀμφίθετον, ὅτι ἡ πανταχόθεν ὑπέρεισιν ἔχουσα. (...) | (...); D ad Ψ 270. ἀμφίθετον: διπλῆν, οἰονεῖ ἔχουσαν καὶ ἐπὶ στόμα καὶ ἐπὶ τὸν πυθμένα θέσιν; Ar. Soph. 25, 9: ἀμφίθετον· οἶον καὶ ἐπὶ στόμα δυναμένην τίθεσθαι καὶ ἐπὶ τὸν πυθμένα· (...); Ar. Soph. 163, 11: φιάλη κατασκευάσμα τι “ἀμφίθετον φιάλην”. ἔστι δὲ ἀμφίθετος ἢ κατὰ πυθμένα καὶ κατὰ στόμα δυναμένη τίθεσθαι.

Sch. Hom. (bT) Ψ 270b (ex.). ἀμφίθετον φιάλην: οἱ μὲν ἐξ ἀμφοῖν μεροῖν αἰρομένην, οἱ δὲ πανταχόθεν ἰσταμένην. χαλκίον δὲ λεβητῶδες ἦν, δύο ὄτα ἀμφοτέρωθεν ἔχον, δι' ὧν ἐβαστάζετο.

Δεύτερη ομάδα πηγών:

Athen. 11, 500f: Φιάλη. Ὅμηρος μὲν ὅταν λέγῃ “ἀμφίθετον φιάλην ἀπύρωτον ἔθηκε” (Ψ 270) καὶ [501a] “χρυσῆν φιάλην καὶ δίπλακα δημόν” (Ψ 243), οὐ τὸ ποτήριον λέγει, ἀλλὰ χαλκίον τι {καὶ} (del. Kaibel) ἐκπέταλον λεβητῶδες, ἴσως δύο ὄτα ἔχον ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν. Παρθένιος δ' ὁ τοῦ Διονυσίου ἀμφίθετον ἀκούει τὴν ἀπύθμενον φιάλην. Ἀπολλόδωρος δ' ὁ Ἀθηναῖος ἐν τῷ Περὶ τοῦ κρατῆρος ῥησειδίῳ (*FGrHist.* 244 fr. 220) τὴν κατὰ τὸν πυθμένα μὴ δυναμένην τίθεσθαι καὶ ἐρείδεσθαι, ἀλλὰ κατὰ τὸ στόμα. τινὲς δὲ φασιν, ὃν τρόπον ἀμφιφορεὺς λέγεται ὁ ἀμφοτέρωθεν κατὰ τὰ ὄτα δυνάμενος φέρεσθαι, οὕτως [501b] καὶ τὴν ἀμφίθετον φιάλην. Ἀρίσταρχος (p. 152 Lehrs) δὲ τὴν δυναμένην ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τίθεσθαι, κατὰ τὸν πυθμένα καὶ κατὰ τὸ στόμα.

Διονύσιος δ' ὁ Θραῶξ (fr. 28 Linke) τὴν στρογγύλην, τὴν ἀμφιθέουσαν κυκλοτερεῖ τῷ σχήματι. Ἀσκληπιάδης δ' ὁ Μυρλεανὸς “ἡ μὲν φιάλη” φησί, “κατ’ ἀντιστοιχίαν ἐστὶ πιάλη, ἢ τὸ πιεῖν ἄλις παρέχουσα· μείζων γὰρ τοῦ ποτηρίου. ἢ δὲ ἀπύρωτος ἢ ψυχρήλατος ἢ ἐπὶ πῦρ οὐκ ἐπιτιθεμένη, [501c] καθότι καὶ λέβητα καλεῖ ὁ ποιητὴς τὸν μὲν ἐμπυριβήτην, τὸν δὲ ἄπυρον, “κὰδ δὲ λέβητ’ ἄπυρον βοὸς ἄξιον ἀνθεμόεντα” (Ψ 885) τὸν δεχόμενον ἴσως ὕδωρ ψυχρὸν, ὥστε καὶ τὴν φιάλην εἶναι χαλκίῳ προσεοικυῖαν ἐκπετάλω, δεχομένην ψυχρὸν ὕδωρ. τὴν δ’ ἀμφίθετον πότερα δύο βάσεις ἔχειν δεῖ νομίζειν ἐξ ἑκατέρου μέρους, ἢ τὸ μὲν ἀμφὶ σημαίνει τὸ περὶ, τοῦτο δ’ αὖ περιττόν; ὥστε λέγεσθαι τὴν περιττῶς πεποιημένην ἀμφίθετον, ἐπεὶ τὸ ποιῆσαι θεῖναι [501d] πρὸς τῶν ἀρχαίων ἐλέγετο. δύναται δὲ καὶ ἢ ἐπὶ τὸν πυθμένα καὶ τὸ στόμα τιθεμένη· ἢ δὲ τοιαύτη θέσις τῶν φιαλῶν Ἰωνικὴ ἐστὶ καὶ ἀρχαία. ἔτι γοῦν καὶ νῦν οὕτως Μασσαλιῆται τιθέασιν τὰς φιάλας ἐπὶ πρόσωπον”. (...) Ἐρατοσθένης ἐν τῷ ἐνδεκάτῳ Περὶ κωμωδίας (fr. 25 Strecker) τὴν λέξιν ἀγνοεῖν φησι Λυκόφρονα· (...). Ἀπίων δὲ [501e] καὶ Διόδωρος (...). καὶ Δίδυμος (p. 42 Schmidt) δὲ τὰ αὐτὰ εἰπῶν (vide infra Athen. 11, 468d) κτλ.

Athen. 11, 468d: “βέλτιον δὲ λέγειν”, φησὶν ὁ Δίδυμος ἐν τῷ τοῦ δράματος ἐξηγητικῷ (p. 89 Schmidt), “ὅτι παρήκουσεν Ὀμήρου λέγοντος “πέμπτω δ’ ἀμφίθετον φιάλην ἀπύρωτον ἔθηκεν” (Ψ 270). [468e] ἔδοξε γὰρ ἔκπωμα εἶναι· ἐστὶ δὲ χαλκίον ἐκπέταλον λεβητῶδες, ἐπιτηδείως ἔχον πρὸς ὑδάτων ψυχρῶν ὑποδοχάς. δακτυλωτὸν δ’ οἷον κύκλω τὴν φιάλην κοιλότητος ἔχουσαν ἔνδοθεν οἷον δακτύλων, ἢ ἐπεὶ περιείληπται τοῖς τῶν πινόντων δακτύλοις. τινὲς δὲ ἀπύρωτον φιάλην τὸ κέρας· οὐ γὰρ γίνεται διὰ πυρός. λέγοι δ’ ἂν ἴσως κατὰ μεταφορὰν ἔκπωμα τὴν φιάλην”.

Aristonicus (doctrina Aristarchi; cf. *sch. Hom. Ψ 270a*) + comm. ex. (cf. *sch. Hom. Ψ 270b*) | comm. ex. (cf. *sch. Hom. Ψ 270b*) | Parthenius | Apollodorus Atheniensis | ignoti (cf. *sch. Hom. Ψ 270b*) | Aristarchus (D ad loc., Ap. Soph. [cf. *sch. Hom. Ψ 270a*]) | Dionysios Thrax | Asclepiades Myrleanus | Eratosthenes | Apio et Diodorus | Didymus: ----> **Pamphilus** ----> *Athenaeus*

Eust. 1299, 55 (ad Ψ 270): Ἀμφίθετος δὲ φιάλη ἢ ἀμφοτέρωθεν αἰρομένη τῶν ὠτων κατὰ τοὺς ἀμφιφορεῖς, ἢ κατὰ Ἀρίσταρχον ἢ ἑκατέρωθεν τίθεσθαι δυναμένη κατὰ πυθμένα καὶ κατὰ στόμα ἢτοι πρόσωπον, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ “τιθέασιν Μασσαλιῶται τὰς φιάλας ἐπὶ πρόσωπον. ἦν δὲ καὶ Ἰώνων”, φασίν, “ἢ τοιαύτη θέσις”. ἄλλως δὲ κατὰ τὸν Θραῶκα Διονύσιον ἀμφίθετος ἢ ἀμφιθέουσα, ὃ ἐστὶ κυκλοτερές ἔχουσα σχῆμα, παρὰ τὸ

θέειν, ἐξ οὗ καὶ ὁ θόλος, οὗ χρῆσις ἐν Ὀδυσσεΐα, ἢ δύο βάσεις ἔχον ποτήριον ἐξ ἐκατέρου, φασί, μέρους. ὡς δὲ Παρθένιος νοεῖ, ἀπύθμενος. ἢ περιττῶς πεποιημένη. ἢ γὰρ ἀμφί ἴσον δύναται τῇ περιί, αὕτη δὲ σημαίνει τὸ περιττόν. (...) [1299, 61] ἔστι δέ, φασίν, ἢ φιάλη αὕτη χαλκεῖον ἐκπέταλον λεβητῶδες, δύο ἔχον ὄτα, δεχόμενον ψυχρὸν ὕδωρ, ἐπὶ πῦρ οὐκ ἐπιτιθέμενον. διὸ καὶ ἀπύρωτον αὐτὴν φησι. (...) [1299, 63] ποτηρίου δὲ ἦν εἶδος κατὰ τὴν τοῦ Δειπνοσοφιστοῦ ἱστορίαν. Ἀπολλόδωρος δέ, φασίν, ἀμφίθετον λέγει τὴν μὴ κατὰ πυθμένα, κατὰ μόνον δὲ στόμα δυναμένην ἐρεΐδεσθαι. ἄλλοι δὲ φασιν, ὅτι καθότι λέβης ὁ μὲν ἐμπυριβήτης, ὁ δὲ ἄπυρος, ὁ δεχόμενος ἴσως ψυχρὸν, οὕτω καὶ φιάλη ἀπύρωτος ἢ ἐπὶ πῦρ οὐκ ἐπιτιθεμένη, ἢ ψυχρήλατος. ὅτι δὲ φιάλη κατὰ ἀντιστοιχίαν πιάλη ἐτυμολογεῖται, ἀφ' ἧς δηλαδὴ ἔστι πιεῖν ἄλις, μείζων γὰρ αὕτη ποτηρίου, καὶ ὅτι τὸ ῥηθὲν λεβητῶδες ἐπέταλον ἀπύρωτον δακτυλωτόν τε ἐλέγετο καὶ κέρας δὲ εἶναι ὑπωπτεύθη, ἐπεὶ μὴ γίνεται διὰ πυρός, (...), [1300, 5] καὶ ὅτι ψέγεται ὁ εἰπὼν τὴν τοιαύτην φιάλην ἔκπωμα, Δίδυμος (p. 301 Schmidt) γὰρ ὁ γραμματικὸς ποτήριον χαλκοῦν αὐτὴν οἶδεν ἐκπέταλον, ὡς ἐρρέθη, λεβητοειδές, εὐθετον εἰς ψυχροποσίαν, καὶ ὅτι δακτυλωτόν λέγεται, ὡς κοιλότητας ἔχον ἐνδοθεν οἶον δακτύλων κατὰ τὸν Δίδυμον, (...) [1300, 10] ἔστιν ἐκ τῶν παλαιῶν πλατύτερον ἀναλέγεσθαι.

Athenaeus [ignoti (*sch. Hom. Ψ 270b*) | Aristarchus (D ad loc. et Ap. Soph.) | Asclepiades Myrleanus | Dionysius Thrax (ex Athenaeo pleniori?) | x (fons ignotus; ex Athenaeo pleniore?) | Parthenius | Asclepiades Myrleanus | Aristarchus (*sch. Hom. Ψ 270a*) | Apollodorus Atheniensis | Asclepiades Myrleanus (ex Athenaeo pleniore) | Didymus] ----> **Eustathius**

He. α 4021 (unde EM. 92, 36 ἀμφίθετος φιάλη) ἀμφίθετος φιάλη: ἐκατέρωθεν τίθεσθαι δυναμένη ἢ ἀμφοτέρωθεν τετορευμένη. ἢ κύκλον ἔχουσα. ἢ πυθμένα ἄνευ ὠτων. <ῥ> (add. Musurus) διὰ μέγεθος ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶν αἰρουμένη (l. αἰρομένη) καὶ τιθεμένη.

Pamphilus ----> Diogenianus ----> Hesychius

Τρίτη ομάδα πηγών:

Lex. in Greg. Nazianz. carmina α 230: ἀμφίθετος: ἐκατέρωθεν δυναμένη τίθεσθαι.

Cyr. (S) rec. van Thiel ἀμφίθετος φιάλη: (...) ἐκατέρωθεν τίθεσθαι δυναμένη.

Σ α 425· ἀμφίθετον· κατὰ πᾶν μέρος αὐτῆς τιθεμένης ἀπύθμενον.

Cf. Σ(b) α 108; Phot. α 1330 ἀμφίθετον <φιάλην> [suppl. Reitzenstein]: κατὰ πᾶν μέρος αὐτῆς τιθεμένην, ἀπύθμενον.

Gregor. Nazianz. —> Cyrillus —> Cyrillus + Glossarium Homericum?

---> **Synagoge**

Synagoge + hyp. Iliad. (cf. *Sch. Hom.* Ψ 270a) ----> *Suidas*

2. ΠΡΟΤΜΗΣΙΣ

Su. π 2888: πρότμησις ὀμφαλός: τὸ παρ' ἡμῖν ἴτρον. διὰ τὸ πρῶτον τέμνεσθαι ἐν τοῖς βρέφεσι.

Πρώτη ομάδα πηγών:

He. π 3998 Schmidt πρότμησιν: κατὰ τὸν ὀμφαλόν.

Cyr. rec. van Thiel πρότμησις: ὁ κατὰ τὸν ὀμφαλὸν τόπος.

Cyr. rec. van Thiel πρότμησιν: τὸν ὀμφαλόν.

Σ π 727 πρότμησις: ὁ κατὰ τὸν ὀμφαλὸν τόπος.

Σ π 728 πρότμησιν: ὀμφαλόν.

Phot. 401,5 Porson πρότμησις: ὁ κατὰ τὸν ὀμφαλὸν τόπος.

Δεύτερη ομάδα πηγών:

Sch. Hom. (A) Λ 424b (Ariston.). {δουρὶ κατὰ} (del. Dindorf) πρότμησιν: ὅτι ἅπαξ τὴν πρότμησιν ὠνόμασεν. ἔστι δὲ ὁ ὑπὸ τὸν ὀμφαλὸν τόπος κατὰ τὴν λαγόνα, διὰ τὸ πρῶτον ἐν αὐτῷ τέμνεσθαι τεχθέντα τὰ παιδιά. τοῦτον δὲ λέγουσιν ἰατρῶν παῖδες ἦτρον (Villoison: ἴτρον A).

Sch. Hom. (T) Λ 424c (ex. [Ariston.]). πρότμησιν: ἅπαξ εἴρηται Ὀμήρω. ἔστι δὲ ὁ κατὰ τὸν ὀμφαλὸν τόπος, ὃν λέγομεν ἡμεῖς ἦτρον.

Cf. *sch. Hom.* (A) Λ 424d (ex.). πρότμησιν: Διονύσιος ὁ Θραξ (fr. 26 Linke) τὴν ὀσφῦν, Φυλότιμος ἰατρὸς (fr. om. Steckerl) τὸν τράχηλον, Ἀρίσταρχος τὸ ἀπὸ τῆς ἥβης ἕως τοῦ ὀμφαλοῦ, τὸ ἦτρον (Villoison: ἴτρον A). Παρμενίσκος (fr. 4 Breithaupt) δὲ τὸν ὀμφαλὸν διὰ τὸ τοῦτον πρῶτον ἐκτέμνεσθαι γεννωμένου τοῦ βρέφους· ἢ ὅτι κατ' αὐτὸν εἰς δύο

τέμνεται ἴσα ὁ ἄνθρωπος; *sch. Hom.* (T) Λ 424^{e1} (ex.) et (b) Λ 424^{e2} (ex.); Eust. 854, 17 (ad Λ 424): ὅτι πρότμησιν οἱ μὲν αὐτὸν φασὶ τὸν ὀμφαλόν, ὡς οἱ περὶ Παρμενίσκον, διὰ τὸ πρῶτον τέμνεσθαι γεννωμένου τοῦ βρέφους, ἢ ἐπεὶ κατ' αὐτὸν εἰς δύο τέμνεται μέσος ὁ ἄνθρωπος. ἕτεροι δέ, ὡς καὶ οἱ περὶ Αῤῖσταρχον, πρότμησιν φασὶν τὸν ἀπὸ τῆς ἥβης τόπον ἄχρι τοῦ ὀμφαλοῦ, ὃν καὶ ἦτρον καλοῦμεν. ὁ δὲ Θρᾶξ Διονύσιος τὴν ὀσφὺν οὕτω καλεῖν, ὃν φασὶν οἱ παλαιοὶ ἐκπίπτειν τοῦ ὀρθοῦ, διότι οὐδαμοῦ ὀσφὺν ὁ ποιητὴς τιτρώσκει, ἐπειδὴ θεοῖς ἰέρωται ὡς ζωογονίας αἰτία καὶ σπέρματος; D ad Λ 424 πρότμησιν: τὸν κατὰ τὴν λαγόνα τόπον, κατὰ τὸν ὀμφαλόν, διὰ τὸ πρῶτον ἐν αὐτῷ τέμνεσθαι τεχθέντα τὰ παιδιά; Ar. Soph. 135, 34: πρότμησις: ὁ παρὰ τὸν ὀμφαλόν τόπος ἢ ὑπὲρ τὸν ὀμφαλόν, κατὰ λαγόνα. μετενήνεκται δὲ ἀπὸ τῶν τετραπόδων, ἅπερ ἀνατέμνεται ἀπ' ἐκείνου τοῦ μέρους. ἢ κατὰ τὸν μηρὸν (...). οἱ δὲ τὴν ὀσφὺν ἀποδιδόασιν, οἱ δὲ αὐτὸν τὸν ὀμφαλόν διὰ τὸ ἐκτέμνεσθαι τῶν βρεφῶν. τῶν ἀπαξ εἰρημένων; Or. 121, 16; Et. Gud. 483, 15; EM. 691, 15.

Cyrrillus ----> **Synagoge**

Synagoge + hyp. Iliad. (cf. *sch. Hom.* et testimonia) ----> **Suidas**

3. ῬΑΦΑΝΙΣ

Su. ρ 55: ῤαφανίς· ῤαφανίδα φασὶν Ἀττικοί, ἦν ἡμεῖς ῤέφανόν φαμεν· πάλιν δὲ ῤάφανον, ἦν ἡμεῖς κρᾶμβην. εἴρηται δὲ ῤαφανίς παρὰ τὸ ῤαδίως φαίνεσθαι· λόγος γὰρ, ὡς σπειρόμεναι θᾶπτον ἀνίασι (...).

Sch. Ar. Pl. 544c Chantry. φυλλεῖ' ἰσχνῶν ῤαφανίδων: Ἀττικοὶ ῤαφανίδα φασὶν ἦν ἡμεῖς ῤάφανον, πάλιν δὲ ῤάφανον ἦν ἡμεῖς κρᾶμβην.

Sch. Ar. Pl. 544d Chantry. εἴρηται ῤαφανίς παρὰ τὸ ῤαδίως φαίνεσθαι· λόγος γὰρ ὡς σπειρομένη θᾶπτον ἄνεισιν.

Cf. He. ρ 141 Schmidt ῤαφάνη: κρᾶμβη; He. ρ 143 Schmidt ῤαφανίς καὶ ῤάφανος διαφέρει παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς· ῤάφανος μὲν γὰρ ἢ κρᾶμβη, ῤαφανίς δὲ ἢ παρ' ἡμῖν ῤάφανος; He. ρ 144 Schmidt ῤάφανος: κρᾶμβη; Phryn. *Ecl.* 111: ῤάφανον ἐπὶ τῆς ῤαφανίδος μὴ θῆς· σημαίνει γὰρ τὴν κρᾶμβην; Poll. 1, 247: λαχάνων ὀνόματα (...) ῤάφανος· ἢ κρᾶμβη δὲ οὕτως ἐκαλεῖτο. ἦν δὲ οἱ πολλοὶ ῤάφανον καλοῦσι, ῤαφανίς; Amm. gl. 424: ῤάφανοτν† καὶ ῤαφανίς διαφέρει. ῤάφανον μὲν γὰρ Ἀττικοὶ λέγουσι τὴν παρ' ἡμῖν κρᾶμβην, ῤαφανίδα δὲ τὴν παρ' ἡμῖν ῤάφανον; Amm. gl. 425: ῤέφανον καὶ ῤάφανον διαφέρει<ν> φασὶν> παρ' Ἰωσι καὶ Ἀττικοῖς. ῤέφανον εἶναι ἦν καὶ ἡμεῖς φαμεν, ῤάφανον δὲ τὴν κρᾶμβην; Phot. 417, 23 Porson ῤάφανος: κρᾶμβη. ῤαφανίς δὲ ἦν ἡμεῖς ῤάφανον.

4. ΛΟΓΟΠΟΙΟΣ

Su. λ 656 λογοποιός: ὁ ὑφ' ἡμῶν ἱστορικὸς λεγόμενος. Ἰσοκράτης (11, 37) καὶ Ἡρόδοτος (2, 134, 3).

Harp. λ 25 λογοποιός: ὁ ὑφ' ἡμῶν ἱστορικὸς λεγόμενος· Ἰσοκράτης Βουσίριδι (11, 37) καὶ Ἡρόδοτος ἐν τῷ β' (2, 134, 3).

Phot. λ 380 λογοποιός: ὁ ὑφ' ἡμῶν ἱστορικὸς λεγόμενος. Ἰσοκράτης (11, 37) καὶ Ἡρόδοτος (2, 134, 3).

5. ΨΑΛΙΣ

Su. ψ 10 ψαλίδα: ἦν ἡμεῖς ἀψίδα φαμέν. Νόμων ιβ' (*Pl. Leg.* 12, 947d)· θήκην δὲ ὑπὸ γῆν αὐτοῖς εἰργασμένην εἶναι ψαλίδα προμήκη λίθων πολυτίμων.

He. ψ 40 Schmidt ψαλίδες: ἀψίδες τῶν στύλων.

Cf. *Poll.* 9, 49; *cod. V apud EM.* 817, 14; Σ α 1203 ἀψίδες: καμάραι; Σ(b) α 2624; *Phot.* α 3490 ἀψίδες: καμάραι; *Su.* α 4729 ἀψίδες: καμάραι; *He.* α 8958 ἀψίδες: τὰ κύκλα τῶν τροχῶν. αἱ περιφέρειαί ἢ καμάραι.

6. ΣΚΙΑΔΕΙΟΝ

Su. σ 59: σκιάδειον: κατασκευάσμα τι, ὅπερ ἐφόρουν αἱ κανηφόροι ἀπιούσαι εἰς τὰ Ἐλευσίνια, ἕνεκεν τοῦ μὴ καίεσθαι ὑπὸ τοῦ ἡλίου. ἢ ὅπερ ἡμεῖς καμελαύκιον λέγομεν.

Sch. Ar. av. 1508a Holwerda. τουτὶ λαβῶν μου τὸ σκιάδειον: κατασκευάσμα τι ὅπερ ἔχουσιν αἱ κανηφόροι ἀπιούσαι εἰς τὰ Ἐλευσίνια ὑπὲρ τοῦ μὴ κάεσθαι ὑπὸ τοῦ ἡλίου. δίδωσι δὲ αὐτῷ τουτο, ἵνα καλύψῃ αὐτὸν καὶ μὴ ὀραθῇ ὑπὸ τοῦ Διός.

Cf. *He.* σ 971 Schmidt: σκιάδειον· σκηγή, καμελαύκιον; *He.* τ 837 Schmidt: τίαρις· καμελαύκιον; *He.* κ 2618 κίδαρις· εἶδος καμελαυκίου; *sch. Ar. Ach.* 439c Wilson: πιλίδιον· περικεφαλαίαν τινά, τὸ νῦν λεγόμενον καμελαύκιον.

7. ΤΑΡΣΟΣ

Su. τ 129 ταρσός: ὁ τάλαρος· τὸ καλάθιον παρ' ἡμῖν.

Cf. Apio 101, 8 (332, 8) Ludwich: ταρσός· τὸ ἴχνος. καὶ ὁ ποιμενικὸς τάλαρος, ἤγουν ὁ καλάθισκος τῶν ἐρίων καὶ ἐν ᾧ τὸ γάλα σκευάζεται; *sch. Hom. (HPQ) ι 219*. ταρσοί: ταρσοὶ μὲν πλεκτοὶ καλάθισκοι, ἐν οἷς τυροκομοῦσι καὶ ἐκτυποῦνται οἱ τυροί. λέγονται δὲ καὶ τάλαροι καὶ ψυγοί, ἤτοι ψυκτῆρες, διότι ἐν αὐτοῖς τὸ γάλα ψύχεται. ταρσοὶ δὲ λέγονται παρὰ τὸ τέρσαι, ὃ ἐστὶ ξηρᾶναι; D ad ι 219: ταρσοί: οἱ καλάθισκοι, ἐν οἷς τυροκομοῦσι καὶ ἐκτυποῦνται οἱ τυροί. λέγονται δὲ καὶ τάλαροι καὶ ψυγοὶ ἢ ψυκτῆρες, διότι ἐν αὐτοῖς τὸ γάλα ψύγεται. ἐστὶ δὲ ἀγγεῖα πλεκτά. ταρσοὶ δὲ παρὰ τὸ τέρσαι, ὃ ἐστὶ ξηρᾶναι; *sch. Hom. (E) ε 151*: τέρσοντο: ἐξηραίνοντο· ἐξ οὗ καὶ ταρσός, ὁ καλάθισκος.

8. ΚΩΡΥΚΟΣ

Su. κ 2301 κώρυκος: θυλάκιον. τὸ παρ' ἡμῖν βουλγίδιον· ἢ πλέγμα δεκτικὸν ἄρτων.

Σ κ 546 κώρυκος: θυλάκιον

Phot. κ 1329 κώρυκος: θυλάκιον

Cf. Paus. κ 62; He. κ 4884 et κ 3699; Ap. Soph. 106, 11; D ad ι 213 et ad ε 267; *sch. Hom. ε 267* (unde Eust. 1534, 47); *sch. Ar. Lys. 1211a* Hangard: θυλάκουσ; *sch. Ar. Lys. 1211b* Hangard: πλέγμα δεκτικὸν ἄρτων

9. ΘΡΙΔΑΚΙΝΗ

Su. θ 496 θριδακίνη: τὸ παρ' ἡμῖν μαϊούλιον. λέγεται καὶ θριδαξ.

He. θ 751 θριδακίνας: εἶδος μάζης παρὰ Ἀττικοῖς. καὶ αἱ παρ' ἡμῖν θριδακες, ἤτοι μαρούλια.

Cf. He. θ 585 θιδρακίνη: θίδραξ καὶ θριδαξ; He. τ 623 Schmidt τετρακίνη: ἡ ἀγρία θριδαξ; Phryn. Ecl. 101: θριδακα Ἡρόδοτος (3, 32, 3) ἰάζων, ἡμεῖς δὲ θριδακίνην ὡς Ἀττικοί; Phot. θ 228 θριδακίνας: εἶδος μάζης; *Et. Gen. (AB) s.v. θριδακίνας*, unde *EM. 456, 1* θριδαξ θριδακος, θριδακίνη, εἶδος μάζης καὶ λαχάνου. τινὲς ἀπὸ τῶν τριῶν φύλλων· τρίφυλλος γὰρ κατ' ἀρχάς, ὡς καὶ θρίναξ. τινὲς δε ὅτι τρίζει δακνομένη· ἢ ὅτι τῷ θέρει γίνεται, θεριδακίνη τίς, τὸ μαϊούλιον; *Et. Gud. 265, 19* θριδαξ: τὸ μαϊούλιον, ὅτι ἀπὸ τριῶν

φύλλων σύγκειται. τρίφυλλος γὰρ καὶ κατ' ἀρχὰς ὡς καὶ θριδάξ. καὶ τὰ φύλλα τῆς συκῆς θρία λέγουσιν οἱ Ἀττικοί, τὰ εἰς τρία διηρημένα. (...).

10. ΠΥΤΙΝΗ

Su. π 3260 πυτίνη: πλέγμα ἀπὸ θαλλῶν, ἅπερ Διτρέφης ὁ νεόπλουτος ἔπλεκε. καὶ ἀλλαχοῦ φησι “Διτρέφης πυτιναῖα ἔχων πετερά” (*Ar. av. 798*). πυτίνη οὖν, ὅπερ λέγεται παρ' ἡμῖν φλασκίον.

Sch. Ar. av. 798b Holwerda. ὡς Διτρέφης γε: Εὐφρόνιος τὰ παρὰ τῷ τραχήλῳ τῆς πυτίνης κρεμάμενα ἱμαντάρια ἐκατέρωθεν πετερά καλεῖσθαι· καὶ ὅτι οὗτος πυτίνας ἔπλεκεν.

Sch. Ar. av. 798c Holwerda. οὗτος θάλλινα ποιῶν ἀγγεῖα ἐπλούτησε καὶ ἰππάρχησε καὶ ἐφυλάρχησεν.

Sch. Ar. av. 798h.α. πυτίνη πλέγμα ἐστίν.

Cf. He. π 4486 Schmidt πυτίνη πλεκτή, λάγυνος· οἶνον. ἔπλεκον δὲ ταύτας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ δεσμῶται, καὶ σπυρίδας, καὶ τὰ τοιαῦτα. ἢ ἡ ἀμῖς. ἢ κνήκος ὁ τὸν τυρὸν πηγνύων; *Phot. 412, 24* Porson πυτίνη: πλεκτή λάγυνος· Ἀριστοφάνης (*Ar. av. 798*); *Et. Gud. 487, 51* πυτίνη: τῷ λόγῳ τοῦ αἰητίνης· πυτίνη δὲ σημαίνει τὸ λεγόμενον φλασκίον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

I. Κείμενα

- Αθήν./Athen.= KAIBEL, G. εκδ. 1887-1890. *Athenaei Naucraticae Dipsosopistarum libri XV*. I-III. Λιψία: Teubner.
- Αμμών./Amm.= NICKAU, K., εκδ. 1965. *Ammonii qui dicitur liber de adfinium vocabulorum differentia*. Λιψία: Teubner.
- Απίων./Aprio ... Ludwich= LUDWICH, A., εκδ. 1917· 1919. «Über die homerischen Glossen Apions». *Philologus* 74: 209-247· 75: 95-103 (ανατ. στο Latte & Erbse, 1965, 283-358).
- Απολλ. Σοφ./Ap. Soph.= BEKKER, I., εκδ. 1833. *Apollonii Sophistae Lexicon Homericum*. Βερολίνο: Reimer.
- Κωνστ. Πορφυρ. *Περί πρέσβεων*/Const. Porphy. *De legationibus*= DE BOOR, C., εκδ. 1903. *Excerpta de legationibus*. I-II. Βερολίνο: Weidmann.
- Κωνστ. Πορφυρ. *Περί βασιλείου τάξεως*/Const. Porphy. *De ceremoniis*= REISKE, J.J. εκδ. 1829-1830. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri duo*. I-II. Βόννη: Weber.
- Κωνστ. Πορφυρ. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*/Const. Porphy. *De administrando imperio*= BEKKER, I. εκδ. 1840. *Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et de administrando imperio*. Βόννη: Weber.
- Κύριλλ./Cyr.= Κύριλλος (Cyrillus)
- D= LASCARIS, J., εκδ. 1517. Σχόλια παλαιὰ τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα. Ῥώμη. - ASULANUS, F. εκδ. 1528. *Didymi antiquissimi auctoris interpretatio in Odyseam*. Βενετία.
- Δίδ./Did.= SCHMIDT, M., εκδ. 1854. *Didymi Chalcenteri grammatici Alexandrini fragmenta quae supersunt*. Λιψία: Teubner.
- Διον. Θράξ./Dion. Thrax ... Linke= LINKE, K., εκδ. 1977. *Die Fragmente des Grammatikers Dionysios Thrax*. Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker, επιμ. K. Alpers, K. H. Erbse & A. Kleinlogel, no.3, 1-77. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- EM.= GAISFORD, T., εκδ. 1848. *Etymologicum Magnum*. Οξφόρδη: Typographeum Academicum.
- Ερατοσθ./Eratosth.= STRECKER, C., επιμ. 1884. *De Lycophrone Euphronio Eratosthene comicorum interpretibus*. Διδακτορική διατριβή, Graifswald.
- Et. Gen.*= *Etymologicum Genuinum*: A= Vaticanus gr. 1818, s. X/XI-B= Laurentianus S. Marci 304, s. X/XI.

- Et. Gud.*= STURZ, F.G., εκδ. 1818. *Etymologicum Graecae linguae Gudianum*. Λιψία: Weigel.
- Ευστ./Eust.*= VAN DER VALK, M., εκδ. 1971-1987. *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem*. I-IV. Leiden: Brill. - STALLBAUM, G., εκδ. 1825-1826. *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam ad fidem exempli Romani editi*. I-II. Λιψία: Weigel.
- FGrHist.*= JACOBY, F., εκδ. 1923-1958. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. I-IIIc. Βερολίνο: Weidmann· Leiden: Brill.
- Αρποκρ./Harp.*= KEANEY, J.J., εκδ. 1991. *Harpocration. Lexeis of the Ten Orators*. Άμστερνταμ: Hakkert.
- Ησύχ./He.*= LATTE, K., εκδ. 1953-1966. *Hesychii Alexandrini Lexicon*. I (Α-Δ), II (Ε-Ο). Κοπεγχάγη: Ejnar Munksgaart.
- Ησύχ./He. ... Schmidt*= SCHMIDT, M., εκδ. 1858-1864. *Hesychii Alexandrini Lexicon*. I-V. Jena: Mauk.
- Λεξ. Γρηγ. Ναζιανζ./Lex. in Greg. Nazianz. carmina*= KALAMAKIS, D., εκδ. 1990. «Lexicon in Carmina Gregorii Nazianzeni ordine alphabetica (e cod. Paris. Coislin. 394)». Λεξικά τῶν ἐπῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετὰ γενικῆς θεωρήσεως τῆς πατερικῆς λεξικογραφίας. Αθήνα: Παπαδάκης. Ειδικότερα σσ. 145-222.
- Ωρίων/Or.*= STURZ, F.G., εκδ. 1820. *Orionis Thebani Etymologicum*. Λιψία: Weigel.
- Παρμ./Parm.*= BREITHAUPT, M., εκδ. 1915. *De Parmenisco grammatico*. Stoicheia, no. 4. Λιψία: Teubner.
- Παυσ./Paus.*= ERBSE, H., εκδ. 1950. «Pausaniae Atticistae Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή». Στο *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika*. Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Phil.-Hist. Klasse, no. 2, 152-221. Βερολίνο: Akademie-Verlag.
- Φώτ./Phot.*= THEODORIDIS, C., εκδ. 1982-1998. *Photii Patriarchae Lexicon*. I (Α-Δ), II (Ε-Μ). Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- Φώτ./Phot. ... Porson*= Φωτίου του πατριάρχου λέξεων συναγωγή e codice Galeano descripsit R. Porson. 1822. Λιψία: Hartmann.
- Φώτ. Βιβλ./Phot. Bibl.*= HENRY, R., εκδ. 1959-1977. *Photii Bibliotheca*. IX. Παρίσι: Les belles Lettres.
- Φρόν. Ἐκλ./Phryn. Ecl.*= FISCHER, E., εκδ. 1974. *Die Ekloge des Phrynichos*. SGLG, no. 1. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- Πολυδ./Poll.*= BETHE, E., εκδ. 1900-1937. *Pollucis Onomasticon*. I-III. Λιψία: Teubner.
- Σ - Σ(b)*= CUNNINGHAM, I.C., εκδ. 2003. *Synagoge. Συναγωγή λέξεων χρησίμων. Texts of the Original Version and of MS. B. Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker*, επιμ. K. Alpers, H. Erbse & A. Kleinlogel, no. 10. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- Σχόλ. Ἀρ. Ἀχ./Sch. Ar. Ach. ... Wilson*= WILSON, N.G., εκδ. 1975. *Scholia in Aristophanis Acharnenses*. Scholia in Aristophanem, 1.1b. Groningen: Bouma.

- Σχόλ. Αρ. Ὅρν./ Sch. Ar. av. ... Holwerda= HOLWERDA, D., εκδ. 1991. *Scholia vetera et recentiora in Aristophanis aves*. Scholia in Aristophanem, 2.3. Groningen: Egbert Forsten.
- Σχόλ. Αρ. Λυσ./Sch. Ar. Lys. ... Hangard= HANGARD, J., εκδ. 1996. *Scholia in Aristophanis Lysistratam*. Scholia in Aristophanem, 2.4. Groningen: Egbert Forsten.
- Σχόλ. Αρ. Πλοῦτ./ Sch. Ar. Pl. ... Chantry= CHANTRY, M., εκδ. 1994. *Scholia vetera in Aristophanis Plutum*. Scholia in Aristophanem, 3.4a. Groningen: Egbert Forsten.
- Σχόλ. Ὅμ./Sch. Hom.= ERBSE, H., εκδ. 1969-1988. *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera)*. I-VII. Βερολίνο & Νέα Υόρκη; de Gruyter. - DINDORF, G., εκδ. 1855. *Scholia Graeca in Homeri Odysseam ex codicibus aucta et emendata*. I-II. Οξφόρδη: Typographeum Academicum.
- SGLG= ALPERS, K., H. ERBSE & A. KLEINLOGEL, εκδ. 1974- . Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker. Βερολίνο & Νέα Υόρκη; de Gruyter.
- Σπεύς./Speus.= ISNARDI PARENTE, M., εκδ. 1980. *Speusippo. Frammenti*. Νεάπολη: Bibliopolis.
- Σουΐδ./Su.= ADLER, A., εκδ. 1928-1938. *Suidae Lexicon*. I-V. Λιψία: Teubner.

II. Μελέτες-Άρθρα:

A. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- ADLER, A., εκδ. 1928-1938. *Suidae Lexicon*. I-V. Λιψία: Teubner.
- . 1931. «Suidas». Στο *RE*. IV A 1. 675-717, 1269-1270.
- ALPERS, K. 1981. *Das attizistische Lexikon des Oros. Untersuchungen und kritische Ausgabe der Fragmente*. SGLG, no. 4. Βερολίνο & Νέα Υόρκη; de Gruyter.
- . 1990. «Griechische Lexikographie in Antike und Mittelalter, dargestellt an ausgewählten Beispielen». Στο *Welt der Information. Wissen und Wissensvermittlung in Geschichte und Gegenwart*, επιμ. H.-A. Koch. Στουτγκάρδη: Metzler. 14-38.
- . 1991. «Eine byzantinische Enzyklopädie des 9. Jahrhunderts. Zu Hintergrund, Entstehung und Geschichte des griechischen Etymologikons in Konstantinopel und im italogriechischen Bereich». Στο *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del seminario di Erice (Spoleto, 18-25 Σεπτεμβρίου 1988)*, επιμ. G. Cavallo, G. de Gregorio & M. Maniaci. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto Medioevo. 235-269.
- . 2001. «Lexikographie. B. I-III». Στο *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. V, επιμ. G. Ueding. Tübingen: M. Niemeyer Verlag. 194-210.
- ANDRONIKOS, M. 1968. *Totenkult*. *Archaeologia Homerica*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- BECK, H.-G. 1959. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. Μόναχο: Beck.

- BEKKER, I., εκδ. 1854. *Suidae Lexicon*. Βερολίνο: Reimer.
- BERNHARDY, G., εκδ. 1834-1853. *Suidae Lexicon Graece et Latine ad fidem optimorum librorum exactum*. I-II. Halle & Braunschweig: Brun.
- DE BOOR, C. 1912· 1914-1919. «*Suidas* und die Konstantinische Exzerptsammlung». *Byzantinische Zeitschrift* 21: 381-424· 23: 1-127.
- BOSSI, F. 2000. "Sui Περιεργοπένητες di Diogeniano". *Eikasmos* 11: 267-268.
- . 2002. "Sui rapporti tra Fozio e la Suda". *Eikasmos* 13: 269-271.
- BÜTTNER-WOBST, T. 1906. «Die Anlage der historischen Enzyklopädie des Konstantinos Porphyrogennetos». *Byzantinische Zeitschrift* 15: 88-120.
- COHN, L. 1903. λ. «Diogenianos» (4). Στο *RE*. V/1. 778-783.
- CUNNINGHAM, I.C. 2001. Βιβλιοκρισία του *Photii Patriarchae Lexicon*. II (E-M), του C. Theodoridis. *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 253: 231-236.
- , επιμ. 2003. *Synagoge. Συναγωγή λέξεων χρησίμων. Texts of the Original Version and of MS. B. SGLG*, no. 10. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- DAIN, A. 1953. «L'encyclopédisme de Constantin Porphyrogénète». *Lettres d'Humanité* 12: 64-81.
- DEGANI, E. 1995. «La lessicografia». Στο *Lo spazio letterario della Grecia antica*. II. Επιμ. G. Cambiano, L. Canfora & D. Lanza. La ricezione e l'attualizzazione del testo. Ρώμη: Salerno. 505-527.
- DNP= CANCIK, H. & H. SCHNEIDER, επιμ. 1996- . *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Στουτγκάρδη & Βαϊμάχη: Metzler.
- DÖLGER, F. 1936. «Der Titel des sog. Suidaslexikons». *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Abteilung* 6: 1-30.
- ERBSE, H. 1950. *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika*. Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Phil.-Hist. Klasse, no. 2, 152-221. Βερολίνο: Akademie-Verlag.
- . 1960. *Beiträge zur Überlieferung der Iliasscholien*. Zetemata, 24. Μόναχο: Beck.
- . 1965. «Vorwort». Στο *Lexica Graeca Minora*, επιμ. K. Latte & H. Erbse. Hildesheim & Ζυρίχη & Νέα Υόρκη: Olms. XII-XVII.
- , εκδ. 1969-1988. *Scholiam Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera)*. I-VII. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- FORNARO, S. 1997. «Enzyklopädie I-II». Στο *DNP*. III. 1054-1058.
- FUCHS, H. 1962. «Enzyklopädie». *Reallexikon für Antike und Christentum* 5: 431-445.
- GREBE, S. 1999. *Martianus Capella, De nuptiis Philologiae et Mercurii. Darstellung der sieben freien Künste und ihrer Beziehung zueinander*. Beiträge zur Altertumskunde, 119. Στουτγκάρδη & Λιψία: Teubner.
- GREGOIRE, H. 1936. «Le titre du Lexique de 'Suidas'». *Byzantion* 11: 774-783.

- . 1937. «Suidas et son mystère». *Les Études Classiques* 4: 346-355.
- GRIMAL, P. 1966. «Encyclopédies antiques». *Cahiers d'Histoire mondiale* IX/3: 459-482.
- HEMMERDINGER, B. 1998. «Suidas, et non la Souda». *Bollettino dei Classici* 19: 31-32.
- HINTERBERGER, M. 2002. «Δημώδης και λόγια λογοτεχνία: Διαχωριστικές γραμμές και συνδυαστικοί κρίκοι». Στο *Pour une »nouvelle« histoire de la littérature byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes du Colloque international philologique* (Λευκωσία, 25-28 Μαΐου 2000), επιμ. P. Odorico & P.A. Agapitos. *Dossiers byzantins*, 1. Παρίσι: Centre d'études byzantines, néo-helléniques, E.H.E.S.S. 153-165.
- HÖRANDNER, W. & E. TRAPP, επιμ. 1991. *Lexikographica Byzantina*. Beiträge zum Symposium zur Byzantinischen Lexikographie (Βιέννη, 1-4 Μαρτίου 1989), επιμ. W. Hörandner & E. Trapp. *Byzantina Vindobonensia* XX. Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- HORROCKS, G. 1997. *Greek. A History of the Language and its Speakers*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Longman.
- HUNGER, H. 1978. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. I-II. Handbuch der Altertumswissenschaft, no. XII 5.1-2. Μόναχο: Beck.
- . 1991. "Was nicht in der Suda steht, oder: Was konnte sich der gebildete Byzantiner des 10./11. Jahrhunderts von einem "Konversationslexikon" erwarten?". Στο *Lexikographica Byzantina*. Beiträge zum Symposium zur Byzantinischen Lexikographie (Βιέννη, 1-4 Μαρτίου 1989), επιμ. W. Hörandner & E. Trapp. *Byzantina Vindobonensia* XX. 137-153. Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- ISNARDI PARENTE, M., εκδ. 1980. *Speusippo. Frammenti*. Νεάπολη: Bibliopolis.
- JENKINS, R.J.H. 1963. «The Hellenistic Origin of Byzantine Literature». *Dumbarton Oaks Papers* 17: 39-52.
- KÖNIG, R. & G. WINKLER, επιμ. 1997. *Plinius Secundus d. Ä., Naturkunde: Lateinisch-deutsch, Buch I: Vorrede - Inhaltsverzeichnis des Gesamtwerkes - Fragmente - Zeugnisse*. Μόναχο: Artemis & Winkler.
- KRUMBACHER, K. 1897. *Geschichte der byzantinischen Litteratur: Von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, no. 9.1. Μόναχο: Beck.
- LAMMERT, F. 1938. «Suda, die Kriegsschriftsteller und Suidas». *Byzantinische Zeitschrift* 38: 23-35.
- LATTE, K., εκδ. 1953-1966. *Hesychii Alexandrini Lexicon*. I (Α-Δ), II (Ε-Ο). Κοπεγχάγη: Ejnar Munksgaard.
- LATTE, K. & H. ERBSE, επιμ. 1965. *Lexica Graeca Minora*. Hildesheim & Ζυρίχη & Νέα Υόρκη: Olms.
- LEHR, K. 1882. *De Aristarchi studiis homericis*. Λιψία: Teubner.

- LEMERLE, P. 1971. *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*. Παρίσι: Presses Universitaires de France.
- LINKE, K., εκδ. 1977. *Die Fragmente des Grammatikers Dionysios Thrax*. SGLG, no. 3, 1-77. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- LOCHER, A. & R.C.A. ROTTLÄNDER. 1985. «Überlegungen zur Entstehungsgeschichte der Naturalis Historia des Älteren Plinius und die Schrifttäfelchen von Vindolanda». Στο *Lebendige Altertumswissenschaft. Festschrift zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vettters*, επιμ. E. Ploekinger κ.ά. Βιέννη: Holzhausen. 140-147.
- MATTHAIOS, S. 2001. λ. «Parthenios» (2). Στο *DNP*. IX. 364.
- . 2002. λ. «L. Iulius Vestinus» (3). Στο *DNP*. XII/II. 134-135.
- MERCATI, S.G. 1955-1957. «Intorno al titolo dei lessici di Suida-Suda e di Papia». *Byzantion* 25-27: 173-193.
- ODORICO, P. 1990. «La cultura della Συλλογή». *Byzantinische Zeitschrift* 83: 1-21.
- PRANDI, L. 1999. «Tipologia e struttura dei lemmi di argomento Greco nella Suda». Στο *Il lessico Suda e la memoria del passato a Bisanzio*. Atti della giornata di studio (Μιλάνο, 29 Απριλίου 1998), επιμ. G. Zecchini. Bari: Edipuglia. 9-28.
- RE= PAULY, A., G. WISSOWA, W. KROLL & K. ZIEGLER, επιμ. 1894-1978. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Στουτγκάρδη & Μόναχο: Alfred Druckenmüller.
- REITZENSTEIN, R. 1907. «Etymologika». Στο *RE*. VI/1. 807-817.
- SCHMIDT, M., εκδ. 1854. *Didymi Chalcenteri grammatici Alexandrini fragmenta quae supersunt*. Λιψία.
- SCHÖNAUER, A. 2002. «Aus dem Papierkorb des LBG». *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 52: 23-30.
- STECKERL, F., εκδ. 1958. *The Fragments of Praxagoras of Cos and his School*. Leiden: Brill.
- STEINER, A. 1988. «Byzantinisches im Wortschatz der Suda». Στο *Studien zur byzantinischen Lexikographie*. Byzantina Vindobonensia, no. XVIII, επιμ. E. Trapp κ. ά. Βιέννη. 149-181.
- STENZEL, J. 1929. λ. «Speusippos» (2). Στο *RE*. III A 2. 1636-1669.
- STRECKER, C., εκδ. 1884. *De Lycophrone Euphronio Eratosthene comicorum interpretibus*. Διδακτορική διατριβή, Graifswald.
- THEODORIDIS, C., εκδ. 1982-1998. *Photii Patriarchae Lexicon*. I (A-Δ), II (E-M). Βερολίνο & Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- . 1988. «Quellenkritische Bemerkungen zum Lexikon des Suidas». *Hermes* 116: 468-475.
- THESAURUS LINGVAE GRAECAE* 8.0. CD-ROM E. 2000. University of California, Irvine.
- TOLKIEHN, J. 1925. λ. «Lexikographie». Στο *RE*. XII/2. 2432-2482.
- TOSI, R. 2000. λ. «Pamphilos» (6). Στο *DNP*. IX. 214-215.
- . 2001. λ. «Suda». Στο *DNP*. XI. 1075-1076.

- TRAPP, E. κ. ά., επιμ. 1988. *Studien zur byzantinischen Lexikographie*. Byzantina Vindobonensia, no. XVIII. Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- . 1994-2001. *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*. I-IV (α-κώφευσις). Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- WENDEL, C. 1949. λ. «Pamphilos» (25). Στο RE. XVIII/3. 336-349.
- WENTZEL, G. 1895. *Beiträge zur Geschichte der griechischen Lexikographen, Sitzungsberichte der kgl. preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Βερολίνο: Akademie-Verlag. Ειδικότερα σσ. 477-487 (ανατύπωση στο: Latte - Erbse [1965] 1-11).
- WILSON, N.G. 1983. *Scholars of Byzantium*. Λονδίνο & Βαλτιμόρη: Druckworth.
- ZECCHINI, G., επιμ. 1999. *Il lessico Suda e la memoria del passato a Bisanzio*. Atti della giornata di studio (Μιλάνο, 29 Απριλίου 1998). Bari: Edipuglia.

B. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ, Χ. 1989. «Η έρμηνευτική μέθοδος του Εύσταθίου και ή σημασία της για την κατανόηση των αρχαίων Έλλήνων συγγραφέων». Στο *Άγιος Εύστάθιος*. Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του έν άγίοις Πατρός ήμών Εύσταθίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη, 7-9 Νοεμβρίου 1988), επιμ. Ίερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη. 117-129.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Β. 2002. «Εισαγωγή». Στο *Λεξικό Σουΐδα. 10ος αιώνας μ.Χ.* Θεσσαλονίκη: Θύραθεν. 7-23.
- ΚΡΙΑΡΑΣ, Ε. 1969-1997. *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας (1100-1669)*. Α'-ΙΔ'. Θεσσαλονίκη.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, Μ. 2003. «Το βυζαντινό Λαρούς. Ένα αλφαβητικό και πραγματολογικό λεξικό του 10ου αι. μ.Χ., μια εγκυκλοπαίδεια εποχής, που σηματοδότησε τον πρώτο βυζαντινό ουμανισμό». *Το Βήμα της Κυριακής*, 5 Οκτωβρίου, 46.
- ΣΙΑΜΑΚΗΣ, Κ. 1994. «Ή Σούμμα (Σουΐδας – Σούδα)». *Βυζαντινά* 17: 83-91.
- ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, Κ. 1967. *Τò Λεξικό του Φωτίου. Χρονολόγηση – Χειρόγραφη παράδοση*. Ελληνικά, παράρτημα 17. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Χ. 2003. «Το Ιστορικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών». Στο *Η λεξικογραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας ελληνικής γραμματείας*. Πρακτικά διεθνούς Ημερίδας (Θεσσαλονίκη, 9 Νοεμβρίου 1997), επιμ. Ι. Ν. Καζάζης. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. 97-109.